

Народна библиотека
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

30 CP 94(497.1)
МАСЛЕША В.
Млада Босна

ПЕШКОВАЦ

600000113

COBISS •

Веселин Маслеша

Млада Босна

a/ 113

94(497.1)

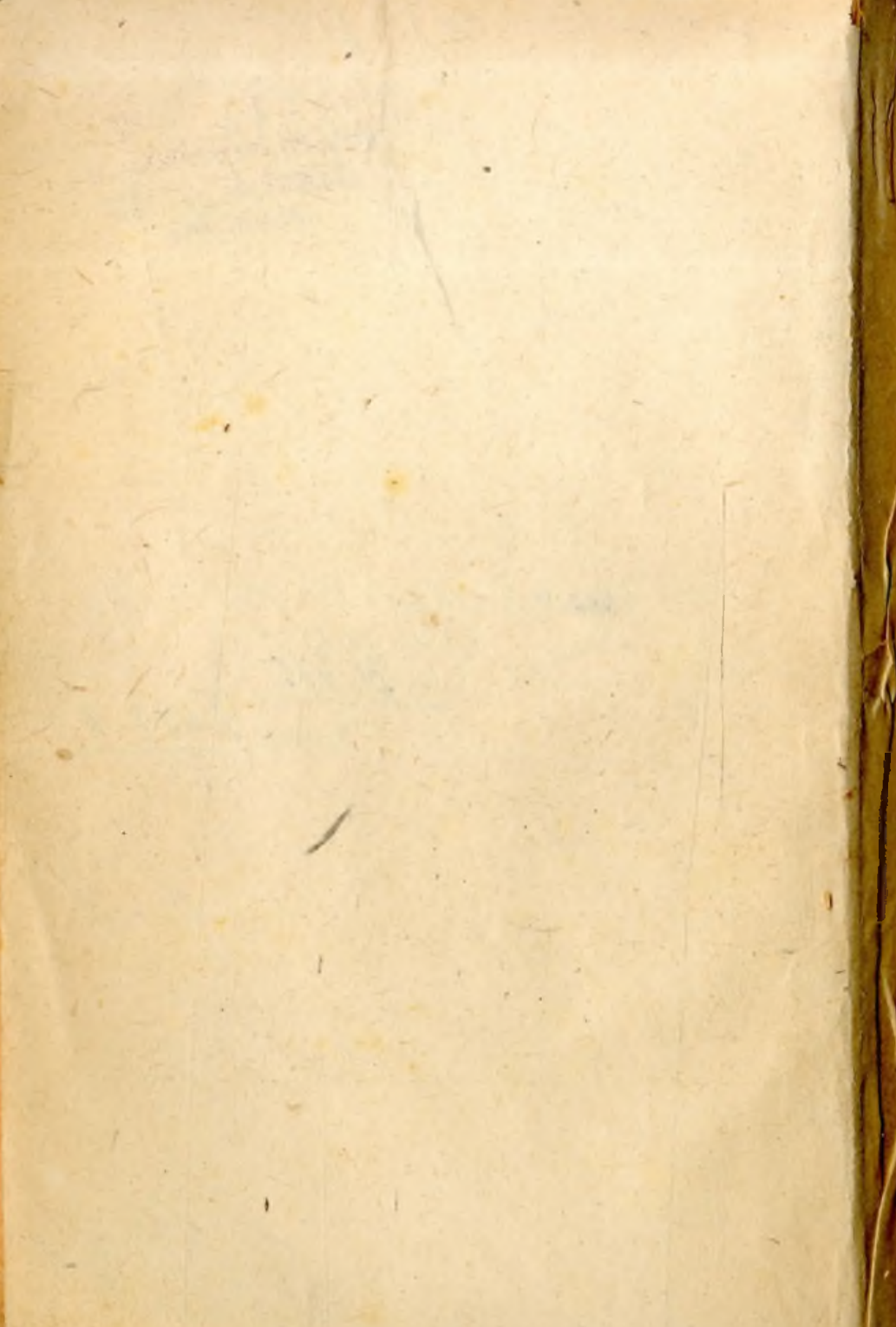
ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
РАДЕН ЗАПИСНИК
ВЕСКОЖАН

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ГЕШОВЦА

Бр. 31.475

СРЪН

9.497.1

ГЛАСКА БИБЛИОТЕКА
РАДНИ ЛИСТОВИ
РЕСКОМ

Frederick Lawrence

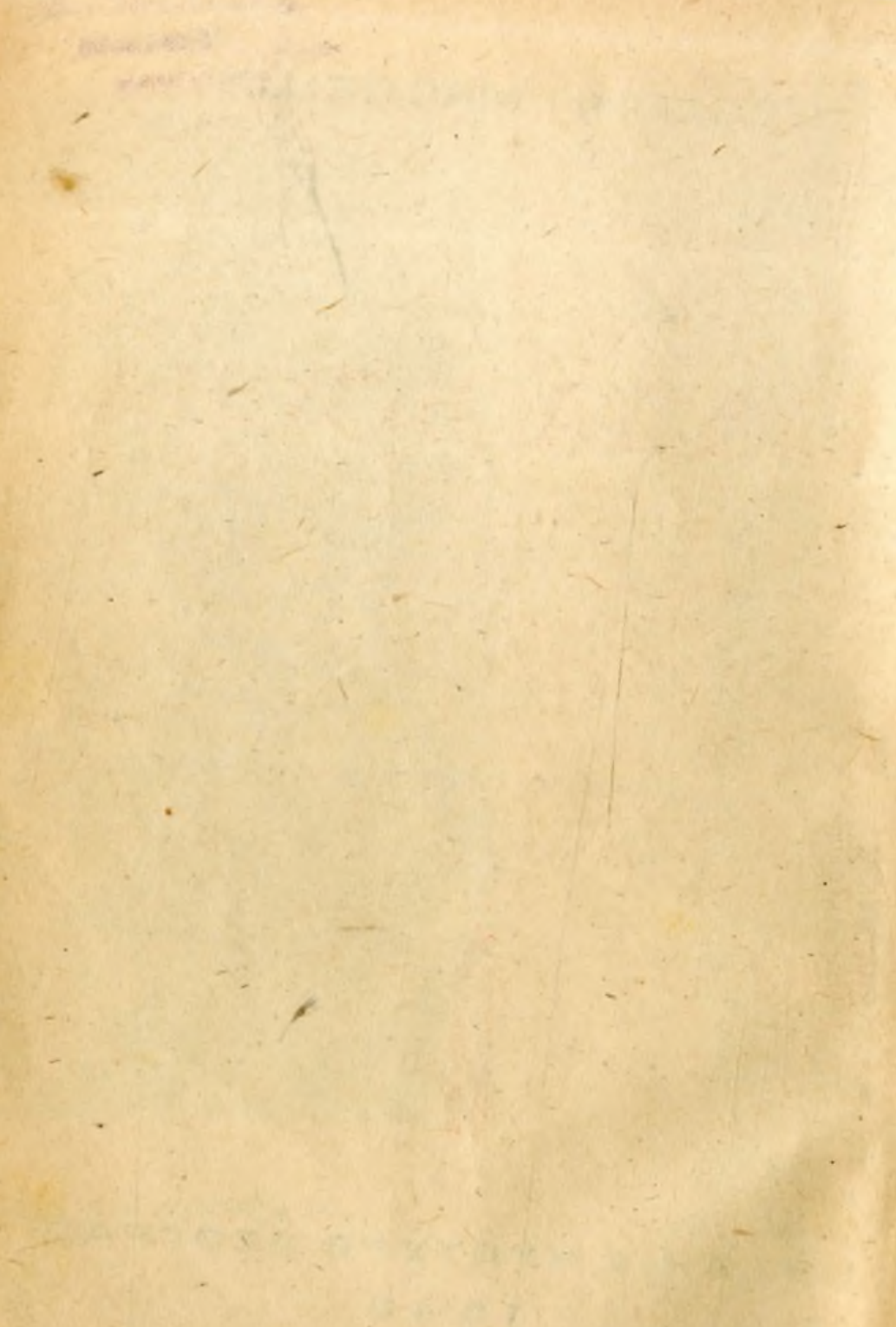
ВЕСЕЛИН МАСЛЕША

МЛАДА БОСНА

ИЗДАЊЕ КУЛТУРЕ БЕОГРАД

1945

Расправу о Младој Босни Маслеша је написао 1940 године, док се скривао од прогона полиције, после увођења концентрационих логора у децембру 1939 године. Ово питање је Маслеша студирао годинама, што се види из многих његових чланака, објављених у штампи, а и из рукописа и бележака који су пронађени код његове породице после ослобођења Београда. Рукопис је требало да изда „Хрватска наклада“ у Загребу и он је био потпуно припремљен за штампу.

Рукопис, дотеран за штампу, Маслеша је дао на чување Миши Павловићу, адвокату из Београда. После ослобођења Београда, Павловић је тај рукопис предао мени. Али рукопис није био читав. Код Павловића је било 97 страница. Очевидно, Маслеша није био редиговао рукопис до краја, па је Павловићу предао само редиговани део. Остали део — нередигован — пронађен је код његове породице, доста руиниран, али не толико да се није могао репродуковати. Читав рукопис износи 110 страница

Мени, а и другим друговима, Маслеша је више пута у току рата причао о свом раду о Младој Босни, истичући при том да има око 120 страница рукописа и да би му било врло жао ако би тај рукопис пропао, јер је морао да изучи огромну литературу да би написао ово дело. Међутим, 120 страница рукописа није нађено, али се и по распореду и по обради материјала види да

је рукопис читав. Према томе, ово Маслешино дело — које је уствари његов најкрупнији и најзначајнији рад — појављује се у целини, с извесним минималним исправкама, као што су: уједначење правописа, мењање неких израза и сл. Реди-гујући књигу, ја сам ишао за тим да не изменим ништа, то утолико пре што за то није ни било нарочите потребе.

Треба напоменути да је рукопис пронађен без наслова и да се није могло утврдити какав је наслов Маслеша мислио да да књизи. Полазећи од самог садржаја књиге, ја сам се одлучио да књигу назовем „Млада Босна“.

Сматрао сам за потребно да у књигу уђу и неки други радови, који имају везе са овим питањем. И то: „»Католици« у босанском устанку 1875—1878“, „Лаж босанске политике“ и „Живот чобана по босанским планинама“.

„»Католици« у босанском устанку 1875—1878 године“ — рад пронађен у рукопису, који је, очевидно, писан за хрватску штампу, вероватно 1935—1936 године, односи се на књигу Васе Чубриловића, штампану 1930 године. И у овај рад унете су само минималне поправке екавштина, промена неких израза и сл., јер је те поправке изи-скивала како целина књиге, тако и језик најка-снијих Маслешиних радова.

„Лаж босанске политике“ — прештампане су из „Прегледа“ (књ. XIII, св. 161, Сарајево, 1937 године). Овај чланак сматрао сам да је потребно да уђе због тога што даље развија мисли из „Младе Босне“ и оцртава развој босанских при-лика у послератном периоду.

„Живот чобана по босанским планинама“, та-кође је нађен у рукопису и, очевидно, претставља скицу за неки обимнији рад. Та скица је написана

1935 године, после излета на Јахорину и разговора с једним чобанином. Сматрао сам да је потребно унети и овај рад, не толико због везе са самом темом о младој Босни, колико због тога што он употпуњује, донекле, слику социјалних односа у Босни и што показује сву разноврсност тема којима се Маслеша занимао.

Веселин Маслеша је несумњиво један од најкрупнијих марксистичких публициста у Југославији, а његова књига о Младој Босни претставља озбиљан — и можда јединствен — научни рад из наше националне историје. Не улазећи у то да ли ће каснија научна испитивања и научне анализе потврдити све Маслешине закључке, нарочито у опште-теоретском погледу, са сигурношћу се може рећи да овај рад значи крупан допринос научној мисли код нас, крупан допринос изучавању и правилном објашњавању наше историје. И даље: то је, ван сваке сумње, најозбиљнији покушај у новијој историској науци код нас да се догађаји објасне научно и људи и покрети поставе на оно место које им у историском развоју заиста и припада. Већ то довољно је да потврди значај Маслешине књиге и значај Маслеше као научног и политичког радника, као и величину губитка која је задесила наш јавни живот с његовом смрћу.

Веселин Маслеша родио се 20 априла 1906 године у Бањој Луци, у прилично имућној трговачкој породици.

Као дечак је био озбиљан и ћутљив и више је волео књигу него игру. Већ у другом разреду гимназије почео је да ствара своју библиотеку, а у исто време и да похађа посебне часове страних језика и музике. Упорни рад на стицању опште

културе, који је почео још у раној младости, Маслеша је наставио до краја живота.

У другом разреду гимназије погодио га је један од другова кестеном у лево око, тако да у младости тим оком није скоро ништа видео, а касније се то стање још више погоршало. На другом оку је био кратковид, тако да је, за време пробијања у Петој непријатељској офанзиви, слаби вид у многOME допринео његовој смрти.

1920 године Маслеша оснива спортски шаховски клуб „Југославија“, чији назив касније (1922) мења у „Балкан“. Он већ тада активно ради на уједињавању свих напредних и радничких спортских клубова у Босанској Крајини. Активно ради у књижевном удружењу „Младост“, где обнавља књижницу и поклања своју Библиотеку српских писаца. Један његов писмени реферат, рађен у шестом разреду гимназије, био је забрањен од школских власти, јер је задирао у питања која су прелазила оквир званичне школе. У седмом и осмом разреду почиње да студира преводну марксистичку литературу и да одлази на село, где сељацима тумачи „Умовања здравог разума“ од Пелагића и „Јазавца пред судом“ од Кочића.

Школске 1925 године уписао се на правни факултет у Загребу, али ускоро одлази у Франкфурт, где студира на факултету политичких наука. Тамо се повезао са немачким радничким покретом у коме активно учествује. Идуће школске године био је једно време у Загребу, где је активно радио у марксистичком студентском клубу. Исте године одлази у Париз, где, похађа часове из политичке економије и социологије и повезује се с француским радничким покретом и с радничким покретом међу нашим исељеницима. Маслеша је већ тада био комуниста и мени је причао да је

као члан француске партије радио у комитету једног департмана, међу нашим радницима. У Паризу је остао 8 месеци и после хапшења враћа се у Бању Луку. 1927 године навраћа у Загреб ради полагања испита. Крајем исте године отишао је у Осијек, где се запослио у новинама као сарадник и коректор, али је и тамо ускоро био ухапшен и протеран у Бању Луку, где је почео да активно ради на изградњи партиске организације. 1928 године отпутовао је у Београд и запослио се у „Београдским новостима“, као сарадник и скупштински репортер. Ту се упознао и зближио с Отокаром Кершованијем, с којим је покренуо часопис „Нову литературу“, коју је касније преузео у своје руке Павле Бихали и на њеној основи и репутацији створио познато издавачко предузеће „Нолит“.

У то време је Маслеша активни и истакнути партиски радник.

Почетком 1929 био је ухапшен и протеран у Бању Луку, али га полиција отуда ускоро враћа и ставља под истрагу, у великој провали у којој је био и Иван Милутиновић. Под истрагом, у затвору, остао је седам месеци, после чега је ослобођен и протеран у Бању Луку. Ускоро затим, 1930 године, тражила га је загребачка полиција да одлежи петнаестодневну полициску казну. Маслеша је у Бањој Луци био крупан проблем за полицију, због огромног угледа који је уживао. Његов боравак тамо имао је огромног значаја за формирање опозиционог радничког и демократског покрета. Али Бања Лука је за њега била тесна.

Већ тада је његова библиотека прилично велика. Сваки минут му је скуп. Он развија огромну активност: студира, објављује мање чланке, приказе, преводи књиге итд.

Крајем 1931 године Маслеша је отпутовао у Београд и запослио се у „Народном благостању“. Упркос великог и мукотрпног рада у редакцији, он упорно ради ноћу код куће, ради у партији, повезује се с илегалцима, проналази станове, пише политичке и економске чланке за часописе („Књижевник“, „Стожер“ и др.).

У лето 1932 године поново је ухапшен, у затвору је остао 40 дана. Исте године је радио око стварања издавачког предузећа „Космос“, у коме је био преводилац. 1933 године био је хапшен два пута и остао је неколико месеци у затвору. 1934 године се запослио у „Трговинском гласнику“, јер је раније услед хапшења изгубио место. Те године се ангажовао око издавања часописа „Данас“, у коме је сарађивао и био члан редакције. Сем тога, пише у загребачким часописима и београдском листу „НИН“. И те године је Маслеша три месеца провео у затвору.

1935 године се упустио код фирме „Филипс“, али тада бива ухапшен и после два и по месеца затвора пуштен. Исте године га поново хапсе, држе у затвору 6 месеци и, после истраге пред судом за заштиту државе, пуштају на слободу. Те године почео је да редигује за „Космос“ рукопис другог тома Марксовог „Капитала“.

1936 године покреће, са другим друговима, часопис „Нашу стварност“, активно ради у редакцији и пише читав низ економско-политичких чланака. У зиму, исте године, био је ухапшен и после шест месеци затвора ослобођен од суда за заштиту државе.

Уз тежак и напоран рад и живот, Маслеша је стигао да полаже испите на правном факултету, тако да је дипломирао 1937 године. У 1937 и до краја 1938 године, радио је на редиговању „Капи-

тала". Превео је неке радове и написао огроман број чланака за наше часописе. Упоредо с тиме, он је упорно радио на изучавању Господарске слоге, сељачког и аграрног питања, економских проблема итд. Истовремено је скупљао грађу за књигу о Васи Пелагићу, о Светозару Марковићу и о Младој Босни. То је био најплоднији период његовог живота, јер је то једини период од године и по дана, кад Маслеша није био хапшен и прекидан у раду. Тих година Маслеша је упорно радио, под руководством виших партиских форума, на формирању и легализовању јединствене радничке партије. Концем 1938 запослио се код Београдског сајма.

Идуће године, Маслеша је опет одлежао у затвору 5 месеци, али је и тада на суду ослобођен. Те године је и створио у затвору скицу о Младој Босни, а по изласку из затвора је редиговао Недељковићев превод Хегела. 1940 године Маслеша се повукао у илегалност, у којој је био седам месеци. После укидања билећског логора отишао је на лечење у Врњачку Бању, где је и завршио Младу Босну.

У току напада Немачке на Југославију, за време бомбардовања Београда, Маслеша се повукао у Црну Гору, где је узео активног учешћа у народном устанку.

У почетку устанка Маслеша је био у Берама, где је радио као политички радник. Касније, у партизанском одреду на планини Коњиц, издавао је у заједници са Радованом Зоговићем шапирографисани лист „Слобода“. После тога прелази у село Гостиље, изнад Бјелопавлића, где је с Радованом Зоговићем организовао штампарију и издавао „Народну борбу“. Ту је остао до пролећа 1942 године, када се, за време Треће офанзиве,

повукао с нашим јединицама у Босну, као члан политодола Четврте црногорске бригаде.

Када је, у Крајини, покренута „Борба“, Маслеша је уредио њен први број, а затим је стално био члан редакције.

На првом заседању Антифашистичког већа у Бихаћу, изабран је у Извршни одбор.

У току Четврте офанзиве, када је рад Извршног одбора био скоро сасвим онемогућен, упућен је у политодел Пете црногорске бригаде.

За време Пете непријатељске офанзиве Маслеша је остао са последњом групом, око које је био потпуно склопљен непријатељски обруч. Четрнаестог јуна увече, Маслеша је био са мношћом и осталим друговима приликом пробијања преко реке Сутјеске. Он је био одређен са првом групом која је требало да изврши пробој. Ја се сећам да сам га на реци видео непосредно пре него су с друге обале Немци почели да туку из митраљеза. Била је ноћ и шума, тако да се скоро ништа није видело. Чуо сам да је једно тело пало, и никако се нисам могао отети утиску да је то био Маслеша. Када су се Немци с тога терена повукли, ми смо се вратили, обишли та места, али Маслешин леш нигде нисмо могли пронаћи. Од те ноћи сваки траг о њему се изгубио и сва причања показала су се као неоснована. Те ноћи је погинуо и Веселин Маслеша, запечативши тиме, као хиљаде других широм наше Југославије, велико дело за које се борио.

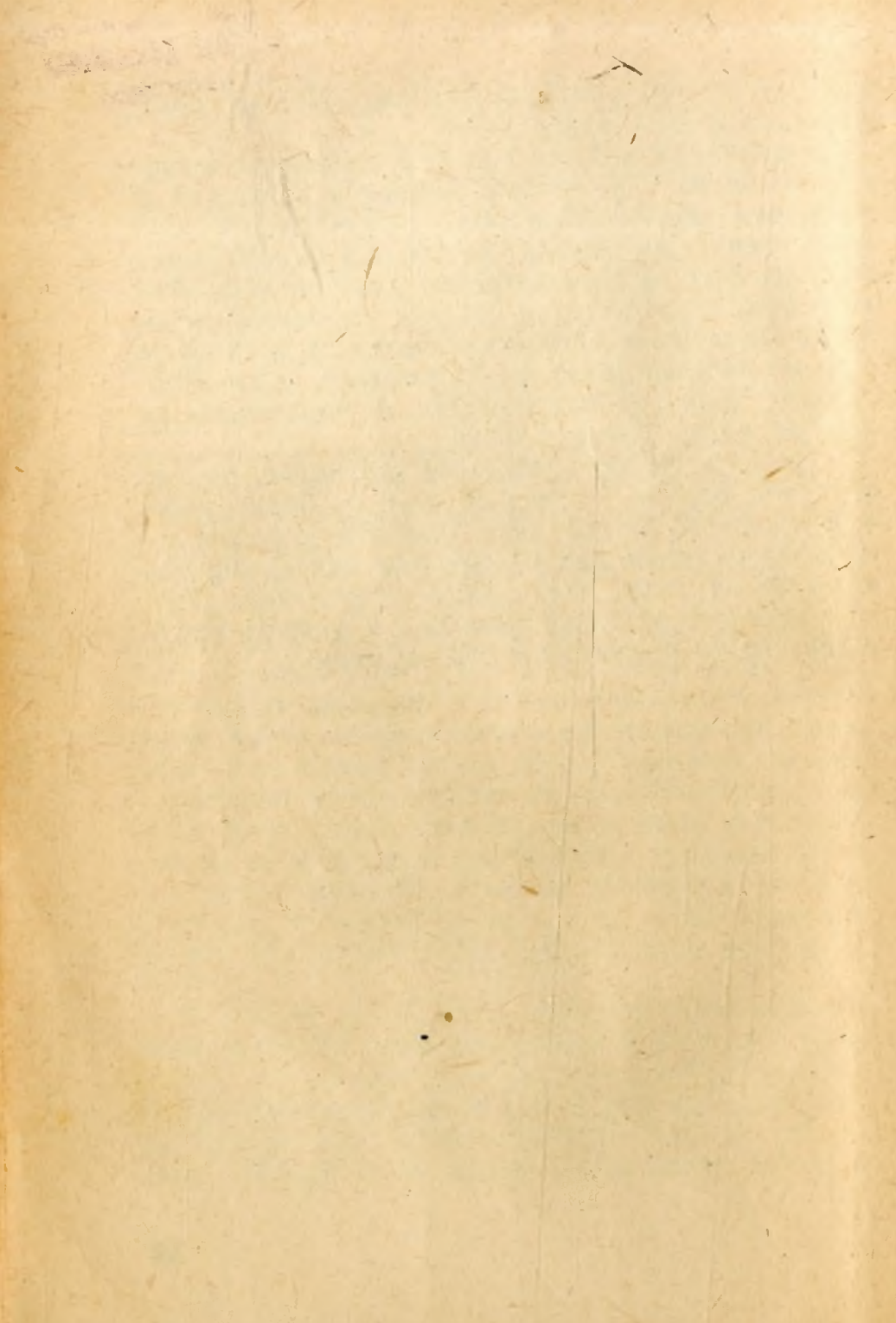
Маслеша је објавио огроман број чланака сваке врсте, по свим напредним часописима Југославије. Он је пример неуморног културног и политичког радника, његов живот је у извесном смислу слика оних интелектуалаца који су остали верни народу и напредној друштвеној мисли и

који су за тај свој рад поднели најтежа прогањања, па и свој живот дали.

Оценити Маслешин рад није ни лак ни једноставан посао. То захтева упоран и историски и теоретски посао. Није лако савладати сво оно обиље тема и истражити све где је и шта Маслеша објавио. Зато ће бити потребно дуже времена. Али на основу онога што се већ зна, на основу целокупне Маслешине активности, може се рећи да је с њиме нестала једна од најумнијих глава Југославије, једна од најсветлијих и најзначајнијих фигура нашег јавног живота.

Но није живео узалуд, ни као борац, ни као културни радник. Ствар за коју се борио побеђује и сигурно ће победити. Оно што је писао, послужиће будућим нашим научним радницима као потстрек за даљи рад и даља испитивања. Личност Веселина Маслеше зрачиће и у далекој будућности својим примером и својом мишљу.

Милован Ђилас

ПРЕДГОВОР

Ова књига о Младој Босни претставља само један прилог проучавању наших политичких и друштвених покрета. Као таква, она расправља, у непосредној вези са постанком и развитком Младе Босне друштвене и политичке односе босанско-херцеговачких Срба. Друштвени и политички односи Хрвата и муслимана додиривани су само узгред, уколико је то било неопходно, у вези са извесним питањима, која су расправљана у књизи. Наравно, да те напомене не претендују чак ни на постављање проблема, и да према томе остаје задатак да се проуче и анализирају и друштвени и политички односи других народа и конфесија у Босни и Херцеговини у периоду аустро-угарске владавине. Дакле, то није био задатак ове књиге, и то је било њено прво ограничење.

Друго ограничење састоји се у томе, да њен задатак није био систематски и детаљан приказ целокупне друштвене и политичке стварности Босне и Херцеговине, а нарочито не приказ њеног економског развика. Уколико су опширније додиривани проблеми из економског и политичког и друштвеног развоја, то је чињено само уколико је било потребно да се прикажу друштвени, економски и политички услови Младе Босне.

Треће ограничење ове књиге састоји се у по-
мањкању извора о самој Младој Босни.
Мемоарски материјал је слаб и непотпун, а по-
ред тога и непоуздан. Сви они учесници тога по-
крета који су о њему писали падали су у једну
основну грешку: више су водили рачуна о свом
ставу према том покрету у доба када су писали
књиге или чланке, него о самом покрету. Нећемо
да тврдимо да је то свесно и намерно. Али је у
сваком случају тачно, и можда би се могло обја-
снити младошћу самих учесника, који су у сво-
јим зрелијим годинама, приказујући Младу
Босну по свом садашњем схватању, истовре-
мено желели да и сами себе коригују.

То је била велика тешкоћа код проучавања
свих проблема у вези са Младом Босном,
поготово стога, што нисам био у могућности да се
користим евентуалним архивским и необјављеним
материјалом. И ако задатак ове књиге није изно-
шење неких нових података о самом сарајевском
атентату и о активности Младе Босне, ипак
би овај необјављени материјал припомогао бољем
остварењу основног задатка ове књиге, који се са-
стојао у изношењу нових погледа на постанак,
развитак и улогу Младе Босне. То међутим
не значи да се то није могло постићи и са већ обја-
вљеним материјалом. Било је потребно само да се
он веома критички прима и проверава. Надам се
да сам у томе успео, и да ће ова књига послужити
ако не као основа, а оно бар као потстицај даљем
проучавању револуционарне делатности Младе
Босне, па преко ње и проучавању револуцио-
нарне делатности целокупне омладине пре првог
империјалистичког рата.

МЛАДА БОСНА И ПИТАЊЕ РАТНЕ ОДГОВОРНОСТИ

У периоду између два рата вођена је велика и опсежна дискусија о одговорности за први светски рат. Питање: ко је крив — интересовало је и широке народне масе, и тако је истраживање дошло и под контролу народа, који су хтели да знају зашто су ратовали, и зашто се опет припрема рат. Питање одговорности за прошли и питање одговорности за нови рат постало је тиме једно практично политичко питање, па је стога и разумљиво да су му у свима земљама биле посвећене безбројне књиге (по г. Јовану М. Јовановићу написано је око 3.000 дела на тему ратне одговорности), часописи, брошуре, предавања. У тој огромној литератури врло важно место заузима и питање ратне одговорности у вези са сарајевским атентатом, што нас овде једино и занима.

Број учесника и у овој суженој дискусији био је врло велик, а листа имена врло шарена. Учествовали су и давали своја мишљења и своја сведочанства (и тражена и нетражена) дипломати, политичари, научници, публицисти, писци мемоара, светски путници, заинтересоване личности (*pro domo sua*), официри, полицајци, истражне судије и најзад професионални „сведоци“. Шарени су били и мотиви истраживања, шарени су били и

аргументи. Само у једној ствари ова међународна полемика губила је своје шаренило и постајала једнобојна: у полазној тачци, што је уосталом и био разлог шаренилу. Наиме, сваки учесник у дискусији, сваки истраживач истине (са ретким изузецима, не узимајући у обзир онај део дискусије који не поставља проблем ратне одговорности као проблем одговорности једне владе или, чак, једне личности или једног чина, као што је сарајевски атентат) полазио је од једног априорног става, да влада његове земље није и не може бити одговорна. У вези са атентатом, у питању су код ове поставке углавном три земље: Србија, Немачка и Аустро-Угарска. Јасно је, дакле, да у дискусији онда није могла да доминира тежња да се нађе истина, ма каква она била, нити да се утврди кривац ма ко он био (без обзира да ли се то могло постићи на начин и методима истраживања већине тих „истраживача“), него жеља да се докаже да је неко други, ма ко, већ према потребама, схватању и склоностима сваког појединца, крив, а не влада земље у којој се он родио, живео и текао своју политичку, научничку, дипломатску, чиновничку или ма коју другу каријеру.

Априорни став у полазним тачкама садржавао је у себи априори и закључке, који се, ослобођени шаренила аргументације, могу свести на следећа три мишљења: прво, српска влада је одговорна за светски рат, друго, аустро-угарска влада је одговорна, и треће, немачка влада је одговорна.

Мишљење, које српску владу чини одговорном за рат, сматра да је она била активно умешана у сарајевски атентат, да га је желела и организовала. По њему, атентат је директна последица и елеменат тежњи великосрпске експанзије, које су

биле и руководећи принцип српске спољне политике. Реакција Аустрије била је природна. Она је само бранила свој интегритет.

Мишљење, које одбацује одговорност Србије, сматра да српска влада није била, нити је могла да буде умешана у атентат, јер баш у томе моменту није могла, све да је и хтела, да тражи и изазива никакве спољнополитичке компликације, с обзиром на њену војну и финансиску исцрпљеност после балканских ратова. Узрок атентату треба, по овом мишљењу, тражити у наопакој националној политици аустро-угарске владе.

Према томе, у дискусији ограниченој на питање, да ли је Србија одговорна за светски рат, и једни и други, и они који је бране и они који је оптужују, свODE питање ратне одговорности на питање одговорности за атентат. Атентатори, односно М л а д а Б о с н а, била је ван дискусија. И по једним и по другим Принципови хици одговорни су за светски рат. Питање, које ваља истражити и утврдити, јесте само то, која је од влада одговорна за атентат, и одговор на то питање је једновремено и одговор на питање о ратној одговорности.

Да би се на овако постављено питање нашао одговор, и да би тај одговор био у сагласности са основном априорном поставком (метод помоћу којег се питање „очистило“ остављамо по страни), проучавани су архиви, записници, документа, изјаве, говори, писма, анализирана је делатност свих могућих постојећих и непостојећих организација, приказивана су политичка стремљења и методи и на једној и на другој страни. Ниједан детаљ није пропуштен, ниједна ситница није занемарена. Закључци и мишљења су конструисани, али одговора није било, као што смо видели. То је и разумљиво, јер поћи од тога да је атентат узрок свет-

ском рату и тражити одговорност за атентат само код српске владе (у њеном учествовању, дакле у његовом припремању и организовању) или само код аустро-угарске владе (у изазивању атентата њеном политиком према Србима у Босни и према Србији), значи поћи од нечег што тек треба доказати, наиме да се одговорност за рат може пребацивати на атентат.

Мишљење, које сматра да је Немачка одговорна за атентат, исто тако одбацује одговорност српске владе. По њему, без активне помоћи Немачке, Аустро-Угарска не би смела да на атентат реагује ратом. Немачка је хтела да се у корену угуши сваки великосрпски покрет који би могао потенцијално да претставља озбиљну тешкоћу остварењу плана Дранг нах остен, и да, успут, казни тај „свињарски народ“, који убија крунисане главе. Немачка је, дакле, из својих разлога помагала аустриску политику на Балкану, та политика довела је до атентата, а атентат до рата. Ова теза не пребацује искључиву одговорност на атентат него је дели између њега и немачке владе и приближује се схватању санкционисаном у Версајском уговору о миру.

Не задржавајући се на другим мишљењима, која немају везе са испитивањем ратне одговорности у директној вези са атентатом, па ни на мишљењу санкционисаном у Версајском уговору о миру о искључивој одговорности Немачке, морамо, ипак, да скицирамо једно мишљење, које иако није изграђено у вези са сарајевским атентатом, омогућује да се правилно и потпуно схвати прави однос атентата према свим оним узроцима који су довели до Светског рата. То је мишљење, које сматра, да је рат резултат империјалистичких супротности које се испољавају на свим деловима

земаљске кугле, и да се питање ратне одговорности не поставља према томе као питање одговорности једне владе, а поготово једног човека или једног чина. То мишљење је резултат научне анализе модерног развоја капитализма, које је још много пре избијања рата утврдило да до рата мора доћи, и да ће до ратова долазити све дотле док постоје империјалистичке супротности, пошто се ове не могу између заинтересованих империјализама друкчије решавати. Рат се води за нову поделу света, која, када би и после једног рата и била нова (а после првог светског рата није била), не би могла да трајно реши проблем. Већ самим овим и оваквим постављањем проблема, ово мишљење имплицитно одбацује тезу о одговорности атентатора за светски рат.

Међутим, тиме, што ово мишљење утврђује ратну одговорност на широком, светском плану, што открива суштину проблема узрока рата и фиксира његове друштвене одговорности, не може се збрисати историско постојање сарајевског атентата, као ни чињеница да је с њим повезан датум почетка светског рата.

Многи, међутим, којима ово последње мишљење изгледа тачно и правилно, и који га усвајају, или заборављају сарајевски атентат или прелазе преко њега као потпуно ирелевантне чињенице. Као и у многим другим случајевима, и у овоме се мисли, да се једним општим историским објашњењем може прећи и прескочити један проблем због његове безначајности („јер би и без њега дошло до онога до чега је дошло“), иако се тачност општег објашњења за сваки па и најбезначајнији проблем може потврдити само тако, ако тај конкретни проблем нађе своје место у општем објашњењу. Уколико не може да буде њим обу-

хваћен, уколико горе по опште објашњење. Како је овај општи историски суд о узроцима светског рата верификован целокупном политичком и привредном праксом пре рата, за време првог светског рата и после њега, то је несумњиво да и проблем одговорности за рат у вези са атентатом мора бити решен и може бити решен само у оквиру ове опште оцене. Због тога је погрешно општи историски суд о узроцима светског рата супротстављати објашњењу појединих догађаја, који, уствари, претстављају саставне делове, више или мање важне, целог комплекса, који је откривен, обухваћен и утврђен тим судом. И сарајевски атентат је само један детаљ, створен и изазван империјалистичком стварношћу, која је довела и нужно морала довести до рата. Према томе, империјалистичка стварност се не може, у објашњењу сарајевског атентата као једног од видљивих догађаја који су непосредно претходили светском рату, само њему супротставити, и тиме атентат свести на нешто што је ван ње, па према томе на нешто што нема никакве стварне и унутрашње везе са избијањем светског рата, него се атентат мора посматрати као нешто што се налази у њој, и мора се, у анализи и испитивању међусобних односа, поставити на његово место у њој, ма каквог ранга оно било. Издвајањем сарајевског атентата из опште империјалистичке стварности, која је по општем историском објашњењу довела до светског рата, као једне локалне појаве, долази се до вулгарне тезе о атентату као поводу, а не као узроку рата, тезе која произилази и из мишљења да је једино Немачка одговорна за светски рат. Међутим, разлика између ова два појма је квалитативна и њихово супротстављање значи, дакле, не-

сумњиво издвајање сарајевског атентата из империјалистичке стварности.

Ако се супротно овом поступку империјалистичка стварност не супротставља сарајевском атентату, него се тражи његово место у њој, онда је јасно да се не могу опонирати ни појмови повод и узрок као квалитативно различити. Напротив, атентат се мора, као друштвена и политичка појава, квалитативно изједначити са империјалистичком стварношћу ма колико он у њој био мален, безначајан и споредан догађај. Проблем се састоји у томе да се одреди његов квантитативни удео и његов ранг. Величина удела или висина ранга не мењају ништа суштину проблема, да је сарајевски атентат као последица једног стања саставни део империјалистичког комплекса, који је неминовно водио рату. Самим тим, и сарајевски атентат је водио рату (наравно под претпоставком да се друштвене и политичке прилике нису измениле) — па чак и да рат није одмах после њега избио. Атентат, схваћен као повод рату, није водио рату, без обзира на то што је рат одмах избио после њега. Али, и то морамо антиципирати каснијем излагању, сарајевски атентат и као саставни део империјалистичког комплекса, сам, својом снагом и својом динамиком, не би морао никад довести до светског рата, да није динамика империјалистичких супротности, динамичнија него сви атентати наше епохе заједно, фатално водила рату укључујући у себи и динамичку и сарајевског и других атентата.

Према томе, критички посматрајући формалистичку и на сарајевски атентат ограничену дискусију о ратној одговорности (да ли је српска или аустро-угарска влада одговорна за атентат), затим тезу о одговорности немачке владе, и најзад

тезу о поводу, морамо доћи до закључка, да прва и друга теза (уствари једна) претстављају потпуно неразумевање економских, друштвених и политичких односа, и да се углавном формалистички бакћу око детаља једног детаља, да трећа теза (о одговорности немачке владе) види само један мали део проблема, помињући Дранг нах остен, чиме истовремено жели, свесно или несвесно, да прикрије другу страну тога Дранга, наиме снаге које су га (доминирањем морима) условљавале, и истовремено му се, условљавајући га, супротстављале, и најзад, четврта теза о поводу заборавља да општа историска оцена ратне одговорности обухвата све појаве империјалистичке епохе, па и сарајевски атентат, и да се према томе питање одговорности за светски рат може објаснити само ако се то схвати. Теза о поводу, која претендује чак да произилази и из историско-материјалистичке анализе империјализма, или не зна или је заборавила основни методолошки принцип историског материјализма — да све појаве треба посматрати у њиховој међусобној друштвеној вези и да је његов први постулат у овоме питању: империјалистичко прожимање целог света. Није потребно опширније образлагати да је ова тзв. материјалистичка теза о сарајевском атентату као поводу, најобичнија вулгаризација, која са историско-материјалистичком анализом узрока империјалистичког рата нема никакве друге везе, сем своје сопствене намере да се као таква прикаже.

Ову кратку методолошку и апстрактну критику разних испитивања и мишљења о узроцима светског рата у вези са сарајевским атентатом, треба и историски приказати и образложити. Тако ће се најбоље ситуирати и акција Младе Босне у тадашњој међународној привредној и по-

литичкој констелацији, и тако ће се једино моћи потпуно осветлити међународни значај једне револуционарне акције у доба великих и оштрих империјалистичких супротности.

Берлински конгрес 1878 године требао је опет да успостави европску равнотежу поразом Аустро-Угарске у Италији (1861) и Немачкој (1866), поразом Француске код Седана (1870) и победом Русије над Турском (1877/78). Једна од одлука Берлинског конгреса којом се мислила успоставити равнотежа сила на Балкану, јесте мандат двојној монархији да окупира Босну и Херцеговину.

Нарочити разлози силили су Аустрију да тражи окупацију, коју је већ дуго желела. Нису то били само изгубљени ратови у Италији и Немачкој, није то била само компензациона политика. Хабзбуршка монархија била је националистна држава. Национални покрети и национализми претили су да једнога дана сахране ову „гробницу народа“, да сахрањени сахране гробара. На њеним јужним и источним границама живели су народи чији су национални покрети били подржавани и помагани из суседних држава (Србије, Црне Горе и Румуније). Турска се распадала. Агонија босфорског болесника могла је да повуче ногу и свом хабзбуршком суседу. Србија је претендовала на Босну и због ње (несрећно) водила рат с Турском 1876. У самој Босни биле су учестале буне доста великих размера, које су све више добијале изразито националан карактер. Непосредно пред окупацију босански устаници тражили су уједињење са Србијом. То је било за Аустрију најнеприхватљивије решење. Србија би тиме знатно ојачала и постала тако за Аустрију неугодан сусед, и то двоструко неугодан: прво,

јер би место старе парализоване и неофанзивне Турске добила на својим границама једну младу, национално хомогену и офанзивну државу, и друго, јер би таква Србија могла да постане јака атрактивна тачка за све Јужне Словене. И најзад, дефинитивни губитак Босне значио би и дефинитивни губитак природног залеђа Далмације, која је била аустриска провинција.¹⁾

Тако је Босна 1878 окупирана. Аустрија је тражила, принцип равнотеже се слагао, Турска се није могла супротставити. Народ у Босни, наравно, нико није ни питао. Нетражени одговор стигао је тридесетшест година доцније.

Иако је већ пре окупације Србија била напустила руску оријентацију због Сан-Стефанског мира (којим су Руси Србију препустили аустриској утицајној сфери, сматрајући да јака Бугарска боље одговара њиховим циљевима на Балкану), ипак је аустриска влада била одлучна у питању окупације. Она се сматрала далековидом, јер јој је било јасно да се спољнополитичке оријентације мењају (што се са Србијом и догодило), а националне тежње за уједињењем и ослобођењем остају, и зато је сматрала да је најбоље поклонити Босну и тако то питање скинути с дневног реда. Само због те „далековидости“ она није видела ствари и проблеме у непосредној близини, није видела да је окупацијом спречила јачање спољног, али помогла јачање унутрашњег непријатељског фронта.

¹⁾ „Пре потискивања Аустрије из Италије и Немачке, још 1856 год., израдио је маршал Радечки један мемоар, у коме је означио разлоге због којих Аустрија треба да узме Босну и Херцеговину. Оне су биле потребне монархији као залеђе за Далмацију.“ Д-р Владимир Ћоровић: *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, с. 16, Београд, 1939.

Окупација Босне и Херцеговине и успоста-
вљање слободне бугарске државе јесу епилог ду-
гогодишње борбе између Аустрије и Русије за
турско наслеђе на Балкану, и пролог једне нове
борбе и нове политике, која почиње крајем сто-
лећа да се развија у Европи, и која ће, за дваде-
сет година свега, да доведе до таквих супротности
великих сила на Балкану, да ће се на његовом тлу
отворити и велика криза— први империјали-
стички рат.

У првим годинама развоја, латентне импери-
јалистичке супротности убрзо избијају и почињу
добијати и своју политичку љуску: стварају се,
проширују и учвршћују политички блокови, воде
се дипломатске битке, израђују стратемиски пла-
нови, студирају разне варијанте и етапе експан-
зије. Све је у непрекидном врењу, тражењу и испи-
тивању. Стварају се политички, економски, вој-
нички и психолошки предуслови за велики уда-
рац. И док се капитализам „мирно” развија и ра-
сте, кристалишу се супротности од главне до нај-
спореднијих. Почетком двадесетог столећа почиње
утакмица у изградњи морнарице, и у наоружању.
Први предзнаци будуће буре и прве ратне кризе
рађају се у вези са питањем колонија и колонијал-
них путева (Тангер, анексија Босне, Агадерска
криза). Блокови су, углавном, готови већ крајем
деветнаестог и почетком двадесетог века. Не-
мачко-аустриски савез 1879, Тројни савез 1883,
француско-руски савез 1892, енглеско-француски
споразум 1904 (после објаве немачког морнарич-
ког програма).

Основна супротност између ова два блока по-
стаје у првој деценији двадесетог века енглеско-
немачка. Али поред ње велика је и за нас врло
важна— руско-аустриска империјалистичка су-

протност, чији је главни терен борбе Балкан. Баш због ње је и могућ енглеско-руски савез. Везивање појединих империјалистичких сила не искључује империјалистичке супротности између њих. Оне и даље постоје у латентном стању и постаће акутне тек доцније, можда баш после заједнички добијеног империјалистичког рата. Као што блок империјалистичких држава не искључује супротности, он исто тако не успоставља ни потпуно фактичну равноправност у њему повезаних држава. Постоји само формална равноправност, која се изражава у признању међусобне суверености. То је све. Равноправност у одлукама као и у уделу у користима ратом задобивеним, зависи од осталих снага. Како он није никад једнак у једном блоку, то не може бити ни равноправности. Услед тога, водећу улогу у блоковима држава има увек најјача. Њен интерес је основни. Интереси слабијих држава морају да се координирају или привремено притаје, уколико су у супротности са интересом најјаче државе, иако је та супротност слабија или мање важна од супротности са неком другом силом. На основу ова два принципа, уосталом, и долази до стварања савеза. Типичан пример неравноправности држава и координираности империјалистичких интереса пре светског рата био је немачко-аустриски савез. Та чињеница је од необичне важности за разумевање међународне позиције сарајевског атентата у вези са питањем ратне одговорности.

Империјализам као жива, активна делатност, као метод пенетрације капитализма у капиталистички још неосвојене земље, као етапа у развоју и одржавању капитализма у метрополама, претставља једну врло рафиновану и компликовану политичку делатност. Империјализам, у својим

најразноврснијим манифестацијама, у борби за очување и спровођење основних империјалистичких интереса мора често, и против своје воље, да модификује своје тежње и потребе, да би у непрекидном вртлогу и изукрштавању разних супротности најлакше могао да нађе прави пут и најбољу могућност за ефикасно спровођење основног интереса. Све су ово проблеми пред којима стоји империјалистичка политика, и чија решења — сем осталог — зависе од њене вештине, еластичности, спретности и одлучности. Модерни империјализам је резултат одређених закона капиталистичке привреде. Његов категорички императив је: експанзија, иначе слом. Функција политике је да нађе путеве. Она мора да узме у обзир читаву скалу разних чињеница које се не могу фиксирати, и које ни она због тога не може фиксирати ни као са фиксним рачунати (као што су социјални и национални покрети у колонијалним и полуколонијалним земљама или раднички покрети у матицама). Политика мора због тога да приступа стварању савеза — спољно-политичких и унутрашње-политичких — да предвиђа, каналише, цепа и сузбија политичке покрете, да искоришћује, фаворизује или гуши националне покрете и аспирације слободних или поробљених малих или колонијалних народа, да врши пропаганду, да организује и руководи најразноврсније акције. Све то није лако, и сваки неуспех или крив прорачун доводи до последица које могу бити катастрофалне. А пошто у империјалистичким сукобима једна страна мора изгубити, често је, при једнаком или приближном односу снага, баш политички моменат онај који превагне и донесе одлуку. Његова улога

је важнија у припремној фази, него у току самог сукоба.

Основно питање енглеско-немачке супротности, биле су колоније и колонијални путеви. Функција политике у овом односу била је да изради план и организује борбене снаге. Извршујући своју функцију, немачка политика је израдила две варијанте борбе за колоније: морску и копнену. Ова последња је позната под именом Багдадске железнице. У овој варијанти плана велику улогу је имала да одигра Аустро-Угарска монархија, чији су се интереси простирали дуж трасе једног дела Багдадске пруге. На тој линији Аустрија се сусретала и морала се поновно да сусретне са Русијом. Међутим, нису то биле једине супротности Русије у том делу света. Ту се Русија сукобљавала и са интересима Енглеске, и са тим је врло много рачунала Немачка, верујући да ће она моћи да искористи ту енглеско-руску супротност у своје сврхе. Немачка је, с правом, веровала да се интереси ових двеју сила не могу координирати, и ту је њен рачун био тачан. До координације није ни дошло, али је дошло до обостраног темпорерног затајивања извесних супротности и интереса, што је захтевао основни стратешки принцип: одређивање главног непријатеља и заједничка борба против њега. Енглеска је, упркос супротностима са Русијом, нашла заједнички језик са овом, када је у питању био берлинско-бечки акорд, њима обема стран и неугодан. Овде се, дакле, није радило о координирању него о временском затајивању и потчињавању споредних интереса главном.

Политика копнене варијанте није могла да буде спроведена до краја. Када се Принцип својим метцима супротставио методима њеног остварења, свет је плануо. Политици Париза и Лондона било

је јасно, да после копнене долази морска варијанта. Енглеска није пристала нити је могла да пристане на ово етапно решавање, које је сачињавало окосницу успеха немачке политике, и зато је објавила рат. Што је у Енглеској било и других мишљења и струја у политици, не мења ништа на суштини ствари.

Окупација Босне била је пролог империјалистичкој политици на Балкану. Анексија, тридесет година касније, била је већ почетак активног рашишћавања империјалистичких односа. А за то време народи на Балкану су крвавили. За свој рачун мање, за рачун великих сила више. У доба империјализма је могуће, и на жалост често се догађа, да се и национално-ослободилачки ратови искоришћују у империјалистичке сврхе. Ослободилачки рат једног малог народа против једне велике силе може да буде на линији политичких интереса неке друге силе, и да истовремено значи активизацију те линије, без учешћа ње саме. Сукоби између Аустрије и Русије на Балкану били су остваривани и преко сукоба и ратова између Србије и Бугарске. Драма балканских народа режирана је деценијама из Беча и Петрограда. Прво је Русија узела под своју заштиту Бугарску, а Аустрија Србију. Онда су се, као у кадрили, изменила места. Русија је постала велика „словенска“ заштитница Србије, оне исте којој је 1877 хтела да одузме Ниш и Пирот у интересу Бугарске, а Аустрија је бранила Бугарску, ону исту чије је уједињење 1878 покварила, уставши најенергичније против Сан-Стефанског уговора. Борба тих двеју сила, које су кројиле границе и желеле да одређују правац националних политика малих држава, и тиме их потчинице и увукле у систем своје политике, онемогућила је је-

дан солидан и јак савез свих малих балканских држава, који је једини и могао да се стварно бори сам, без ичије помоћи, за слободу и независност балканских народа. Само тако су они могли да избегну да буду туђе претстраже.

Цео балкански политички комплекс од Берлинског конгреса до сарајевског атентата претставља борбу народа за ослобођење, борбу империјализама између себе, и борбу империјализама помоћу и преко појединих балканских народа. Трагична судбина ових последњих била је у многоме одређена њиховим географским положајем. Балкан је копнени пут из Европе у Азију, пут око којег су се све више заостравале борбе, иако је услед све већег развоја морског транспорта, овај пут губио свој ранији значај. Али, то није могло довести до јењавања борбе, с обзиром на важност копнене варијанте у општој диспозицији империјалистичке борбе.

Политичка и културна заосталост народа спречавала је, међутим, да сами народи сагледају цео политички комплекс у коме су се налазили, онакав какав је стварно изгледао. Због тога је, нужно, морало долазити до многобројних илузија, које су добијале значај чињеница, и у које се као чињенице веровало. Једна од најопаснијих и најтежих, била је илузија о незаинтересованој помоћи православне и словенске Русије. Тиме, што је, на пример, српски народ веровао, тражио и очекивао помоћ Русије прво против Турске, а касније против Аустрије, његова борба није могла да буде, нити је била, искључиво ослободилачка. Она је то била само утолико уколико се кроз њу развијала политичка свест и, можда, сазревала мишао о потреби самосталности и савеза свих балканских народа, и уколико је, као неизбежна ак-

циденција политике великих сила, долазило до фактичног јачања малих државица и до слабљења једне империјалистичке стране. Према томе, и борба српског народа за ослобођење и уједињење (која не претставља праву и непрекидну линију због раскорака између политичких тежњи народа и политичке праксе врхова) била је ослободилачка уколико је била уперена против Турске и Аустрије и уколико ју је народ водио, али је престајала да то буде уколико је служила интересима царистичке Русије. Борба Аустрије против слободе и јединства српског народа била је истовремено борба и против руских позиција на Балкану, и због тога је интерес Русије био да се народи на Балкану одупру тој акцији Аустрије, али њен интерес није био стварна слобода и независност свих балканских народа, јер би ова, изражена у једном балканском савезу, значила исто тако удаљење Русије с Балкана. Пропаст Аустрије, сама по себи, не би морала да значи ослобођење и независност балканских народа, да није дошло до промена у царистичкој и империјалистичкој Русији. Сломом ових двеју империјалистичких сила борба балканских народа за независност добила је други облик.

Босна и Херцеговина биле су само део балканског комплекса. Окупиране 1878, оне су постале важна политичка и стратeгиска позиција немачко-аустриског експанзивног плана. Како се та позиција изграђивала и како се то политички изражавала за четрдесет година хабзбуршке владавине, и на какве је све тешкоће наилазила, јесте задатак ове књиге да покаже. Без тога немогуће је разумети М л а д у Б о с н у. Оно што је важно у вези са питањем ратне одговорности јесте чињеница да је сарајевски атентат једна од реакција на ту политику, и то реакција која је нужно мо-

рала да произађе из целог комплекса, као што је и читав низ атентата и терористичких акција реагирао на империјалистичку политику великих сила у колонијама. Народи са сличним социјалним структурама реагују једнако. Народи класно и политички неразвијени, у империјалистичкој епохи, прво прибегавају атентатима, и тако ови постају пропратна музика империјалистичког валцера, једна од фаза национално-ослободилачке борбе уопште.

С обзиром на то, да је копнена варијанта крајем првог деценија деветнаестог века била форсирана из Веча и Берлина, с обзиром на то да је Франц Фердинанд, у свакодневном очекивању смрти Франц Јозефа, требао да буде њен носилац у двојној монархији и да је требао да ову оспособи за задатке које су пред њом стајали, па било то и триализмом, који је био један од планова за стабилизацију и унутрашње јачање монархије, може се слободно рећи да је борба народа у Босни и у осталим покрајинама (борба која није била увек ни јединствена ни једнака) против сваке стабилизације, па и против триалистичке концепције, за коју се веровало да је носи Франц Фердинанд, као саставног дела копнене варијанте, претстављала врло озбиљну сметњу (поготово, што је објективно поговодила другом империјалистичком интересу), коју је требало брзо и енергично ликвидирати. Почетак те последње битке била је анексија, а њен завршни чин атентат. Како је Србија стварно претстављала јако упориште, и морално и материјално, за борбу српског народа у Босни, разумљиво је, да је Аустрија могла покушати да реши проблем само у његовој целини, наиме — истовременом акцијом и у земљи и ван ње. Тако је видео проблем и захтевао такав по-

ступак још у доба анексије шеф аустриског генералштаба, најповерљивија личност Франца Фердинанда, један од најконзеквентнијих заговорника активног учествовања Аустрије у остваривању копнене варијанте, Конрад фон Хецендорф. Он у својим успоменама, према Ситону Ватсону, каже о проблему рата са Србијом следеће:

„Зашто чекамо... Године 1909 то би била игра са отвореним картама; 1913 то је била игра која се још увек лако могла добити; 1914 то је била игра ва банк.“¹⁾

Анексија, дакле само правна а не фактична промена статуса Босне и Херцеговине, изазвала је озбиљну политичку кризу у Европи. Она је извршена једностраном одлуком бечке владе, уз активну потпору берлинске владе, и уз прећутни, иако невољни пристанак руске, која није могла да буде одлучна и слободна у својим спољнополитичким акцијама због стања у земљи после 1905 године. Интересантно је, међутим, да је Енглеска била највише узбуђена. Иста она Енглеска, на чији је предлог, преко лорда Салсберија, дат Аустро-Угарској мандат за окупацију. Али то је било у доба „сјајне повучености“, у доба када је енглеска морнарица била неоспорни господар мора, и када се немачка индустрија налазила још у конвулзијама рађања, а Бизмарк није ни помишљао на изградњу морнарице. Анексиона криза прошла је без рата. Криза после сарајевског атентата довела је до њега. Русија се тада сматрала јачом и способнијом за интервенцију, а у питању нису биле више само правне него и фактичне промене. Битка је морала отпочети на целој линији.

¹⁾ Ситон Ватсон: Сарајево, с. 30, Загреб, 1926. Изд. Нове Европе.

Учествовање или неучествовање српске владе у атентату је, с ове тачке гледишта, сасвим неинтересантно, што доказују и Конрадове речи.

Рат између Србије и Аустрије није избио, дакле, због учествовања српске владе у организовању атентата (што, уосталом, није ни доказано), него због тога што је сарајевски атентат био најотворенији израз оних тачака антиимперијалистичког отпора на линији Берлин-Багдад, које је ваљало скршити. Сам тај отпор, а нарочито атентат сам по себи, није ни нарочито значајна ни нарочито велика снага, али у комплексу антиимперијалистичких снага у овом делу света, а нарочито у судару двају империјализама на овом прелазу из Европе у Азију, тај отпор, а с њим и атентат, добили су велики значај, поготово, што је једна страна веровала да ће овај рат моћи изоловати, јер друга страна није, по њеном мишљењу, била још спремна, пошто француске и руске војне припреме нису биле још потпуно завршене.

„Казнена експедиција” против Србије довела је тако до светског рата. Енглеско-француско-руски блок није хтео да допусти даље закорачење на Балкан, није пристајао на етапно остварење копнене варијанте, није пристајао на остварење копнене варијанте уопште, и тражио је битку на целој линији.

Сарајевски атентат, један детаљ из комплекса империјалистичке стварности, постао је тако почетак светског рата.

Видели смо, како се од великих светских супротности, у тражењу најповољнијег решења, уствари у жељи за етапним решавањима, проблем империјалистичких супротности свео на Балкан, и још даље на унутрашњу консолидацију и јачање Аустро-Угарске, при чему је Босна као по-

литичка и стратешка тачка играла важну улогу, и како се после његовог отварања вратио на његову полазну тачку. Борба за колоније била је, у једном часу историје, добила вид борбе за Босну и Херцеговину, а борба за Босну добила је свој прави смисао борбом за колоније и светску превласт.

У том смислу, и само у том смислу, сарајевски атентат, као део борбе за Босну, јесте и један од узрока рата, а одговорност за рат лежи искључиво на онима који су ту борбу за Босну водили, а не на „Младој Босни“ која је хтела да Босна и Херцеговина буде слободна и независна и неvezана ма за чији империјалистички интерес.

ОД КМЕТА ДО КМЕТОДЕРА

Босна и Херцеговина су пре окупације биле периферичне турске покрајине, у којима су — као и у другим периферичним турским вилајетима — сву власт држали у својим рукама домаћи феудални господари, иако су у првој половини осамнаестог века, у борби са султановом централном влашћу, претрпели тешке поразе. Државни органи, уколико су постојали и уколико се могу назвати овим именом, били су се исто тако еманциповали од централе, и претстављали су неку фактичну аутономију, која је својим актима углавном хармонизирала са интересима владајућег феудалног слоја. Поред тога, и овакав државни апарат био је корумптиван и сматрао је да је прва дужност сваког султановог слуге да се обогати на рачун раје.

Феудалне односе, који су се после доласка Турака у Босну и Херцеговину из деценија у децениј, из године у годину погоршавали, учинила је апсолутна политичка власт бегова и апсолутна политичка немоћ централне владе неподношљивим. Потпуна неправност раје је основна карактеристика прилика у Босни последњих деценија турске владавине. Било је то стање у коме се није знало шта се сме, а шта не сме, шта се може, а шта не може учинити. Администрација је

била таква да би за становништво било боље да није уопште постојала, јер она није нимало повећавала правну сигурност, али је увелико повећавала правну несигурност.

Ово зло није погађало само село. Трпели су и они малобројни градови са хришћанским занатлијама и трговцима. Током деветнаестог века почиње да се развија и немуслиманско грађанство у градовима, нарочито у оним, који леже на рекама, везаним за Саву и море. Поред старих занатских градова у централној Босни, као што је Сарајево и Травник, сада напредују и градови на северу, који постају више трговачки центри. Наравно, да је овај први развитак трговине морао да се судари са свим тешкоћама које ствара једно феудално друштвено и политичко устројство, погоршано неуредном, самовољном и корумптивном администрацијом, општом правном несигурношћу и slabим и угроженим саобраћајем. Разуме се, да под таквим условима, трговина, која је поред малобројних патријархалних заната постала важна привредна грана у градовима, није могла да напредује.

Овакво стање било је и економски и социјално неодрживо. Оно је било узроком, да су Босна и Херцеговина спадале међу најнемирније покрајине турске царевине, у којима су сваки час избијале буне и јављали се покрети, непрекидно угушивани у крви. Оно је било и узроком, што су српска и црногорска пропаганда (коју су организовали И. Гарашанин у Србији а сами кнежеви у Црној Гори), наилазиле на веома плодно тло код српских трговаца и сељака, који су били тада једине две српске и православне друштвене класе у земљи, и обе, свака из својих разлога, стојале

у оштрој борби са феудалном, турском и муслиманском, политичком и економском влашћу.

Устанци, који су избили 1875 године прво у Херцеговини, а затим у Босанској Крајини, представљају завршну етапу тих борби, буна и покрета, етапу, у којој су се заједно, на једној револуционарној линији, нашли и сељаци и трговци. Устаници су прво тражили: слободу вере, једнакост, заштиту од насиља државних органа и домаћих муслимана, олакшање начина побирања десетине, укидање кулука и наметнутог приреза на десетину.¹⁾ Али, током борбе, и због непомирљивог става домаћих феудалаца, ови захтеви су превазиђени. Борба се на крају водила за национално ослобођење, што је значило за слободу кметова, за слободу трговине, за грађанске и политичке слободе. Кметови су тражили и желили укидање феудалних односа, који су за њих, као објекте експлоатације, постали и економски и социјално неиздрживи. Они су тражили своју слободу и као кмета и као човека. Трговци, који нису били у феудалном односу, који, дакле, нису били директно угњетавани него само ометани у своме развоју, тражили су исто тако укидање феудалних односа из привредних разлога. Оно је за њих значило привредно ослобођење села, ослобођење купца. Кметови су тражили правну сигурност и грађанске слободе, јер више нису могли подносити све разне облике експлоатације, који нису произлазили само из феудалног односа, него и из ненормалних и несносних политичких и социјалних прилика. Какав је био садржај и какве су биле последице тих нових облика експло-

¹⁾ Д-р Васиљ Поповић: *Источно питање*, с. 137, Београд, 1928.

атације у оквиру феудализма, види се добро из следећег примера, који наводимо према подацима Петра Кочића:¹⁾

Сви кметови у Босни и Херцеговини били су до 1848 обавезни да дају цару десетину, спахији деветину, и да три дана у седмици раде у беглуку. Ово беглучење претворило се временом у типичан пример оне врсте експлоатације, коју смо ми назвали социјалном. На беглуку није било увек посла. Па и тада кмет и кметица морали су три дана у седмици провести на раду „макар само и вратима шкрипали или преносили, рецимо, песак с једног места на друго“. Поред тога, беглучишта су постала места где су бегови и аге у највећој мери вршили сексуалну злоупотребу кметица. Пошто је ово стање доводило до сталних сукоба и притужби, везир Тахир-паша сазвао је 1848 године скупштину беговских и кметских претставника, и на њој изнео предлог Порте да се беглучење укине, а да се за то укидање даде беговима отштета, која би се састојала у томе да се спахијама даје 7 година трећина место деветине. Претставници кметова „пристали“ су на овај предлог тек пошто су били ишибани. Ни овако склопљен „уговор“ бегови нису поштовали, него су после истека од 7 година наставили да купе трећину, која се одржала све до 1918 године. Ова трећина била је разлог честим бунама и страшним и крвавим репресалијама.

Против оваквих „уговора“ и оваквог њиховог „поштовања“ устајали су и бунили се хришћански кметови. Борба за правну сигурност и грађан-

¹⁾ Говор Петра Кочића у Босанском сабору у дискусији о законском пројекту о факултативном откупу кметова, априла 1911.

ске слободе била је, дакле, уствари борба против шиба и против репресалија.

Трговци су, међутим, тражили правну сигурност и грађанске слободе да би обезбедили слободне путеве и слободно сплаварење, да би се одбранили од злоупотреба пореских и других власти, од учена и ординарне пљачке, коју власти нису могле да спрече.

Обе ове позиције и друштвене потребе могле су, с обзиром на једнак негативан став и на непремостивост обеју супротности са феудализмом и његовом политичком владавином, да добију и своју јединствену политичку формулу, која је била изражена у једној јединој речи: слобода. Што су једни под њом разумевали у првом реду слободу на земљи, слободан рад и слободу човека, а други слободу трговине, слободу задуживања и слободног купца, не мења ништа на ствари. Муслимански феудализам и турска управа ускраћивали су и једно и друго, и то и српском кмету и српском трговцу, а то је битно. Прва политичка формула слободе тиме се само проширила у формулу националне слободе, свести народа, услед дугогодишње борбе, створило се уверење да је та слобода могућа само у националној држави. Ова свест давала је устанцима у Босни и Херцеговини национални карактер, који се манифестовао и у прокламацији уједињења са Србијом од стране Главног усташког одбора, а којом су и формално превазиђени први захтеви борбе. Гаранције се више не траже од Порте, него се виде једино у слободној националној држави. У прогласу од 2 јула 1876 обзнањује се „да се домовина наша Босна присајужава Краљевини Србији, законитом и правом наследнику државе старих наших краљева и царева и проглашавамо нашим

наследним господаром Књаза српског Милана М. Обреновића.”¹⁾)

Ова прокламација била је, несумњиво, резултат воље обеју снага устанка: и сељака и трговаца. Национална свест била је онај елеменат који их је у том моменту везивао, јер је, садржајно, национализам и једних и других био у односу на турску и феудалну власт и у односу на њено разрешење једнак. Додуше, јавила се једна критика ове политике уједињења, која није произлазила непосредно из тадање политичке свести, али коју помињемо зато јер антиципира извесне погледе који ће се доцније јавити. То је била критика Васе Пелагића, који је одлучно устао против оваквог уједињења и тражио савет слободних балканских народа.

Највећи број кметова у Босни и Херцеговини био је православних (73.92%). Скоро све спахије биле су муслимани (91.15%) и то двадесет година после окупације. Број кметова католика био је знатно мањи него православних (21.49%), сем осталог и због тога што је број католика уопште био мањи у Босни него православних. Већ овај квантитативни однос стварао је као основну супротност муслиманско-православну, која је услед све већег буђења националне свести и пропаганде из Србије и Црне Горе постајала српско-муслиманска и српско-турска. Верске разлике између православних и католика, које су националном пропагандом из Србије и верском пропагандом из Аустрије само појачане, добијале су постепено и вид националних разлика, што је све онемогућавало једну заједничку акцију, и једно

¹⁾ Д-р Васо Чубриловић: *Босански устанак*, с. 209. Изд. Српске краљевске академије наука, Београд, 1930.

заједничко осећање интересне заједнице, иако су сви услови за акцију постојали, а кроз акцију против заједничког феудалног и нехришћанског непријатеља могло се створити и осећање заједнице. Ако је и долазило до заједничких борби, оне нису никада постале опште, и нису никад добиле своју одређену политичку боју. Срби, код којих су политичко вођство преузели трговци и повереници српске владе, тражили су уједињење са Србијом. Хрвати код којих је политичко вођство било у рукама католичких свештеника, тражили су уједињење са Хрватском. Исти непријатељ, али различита решења.

Окупацијом Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске измењени су, а делимично и решени, проблеми који су доводили до устанака. Окупациони мандат који су европске силе дале Аустрији био је везан уз услове: прво, да заведе ред и мир у земљи, што значи да угуши устанке и онемогући немире, обезбеди правну сигурност и уреди администрацију, и друго, да реши аграрно питање. Дакле, Аустрија је требала да ликвидира и уклони узроке који су довели до револуционарног јединства свих Срба. Али, чак да је Аустрија и испунила све услове мандата (што она није учинила), то није било политичко решење за које су се бориле српске усташе. Они су тражили: националну слободу и уједињење са Србијом. Али, то није било сасвим ни решење које су очекивали Хрвати: уједињење са Троједницом. Босна је постала *corpus separatum*. И, најзад, ни муслимани нису били задовољни. Окупација је значила крај њихове политичке моћи, а у моменту окупације нису знали да ли ће и како ће бити решено аграрно питање.

Све што је учињено после окупације, и све што је пропуштено да се учини, довело је до нових социјалних и класних регруписавања и с тим у вези и до нових политичких оријентација. Тада се почиње у Босни и Херцеговини стварати модерно грађанско друштво, са свим његовим политичким конзеквенцијама.

Устанака више нема, сем једног јединог, и то само у једном делу Херцеговине, а који је избио у вези са Бокељским устанком и који има своје специфичне разлоге (регрутовање и пропаганда из Црне Горе). Он није последица економске и националне стварности целе Босне и Херцеговине, као што је то био случај 1875—1876 године. Централна власт је сада јака, а чак и сувише. Ранија борба Срба за јачање турске централне власти против домаћих феудалаца и аутономних државних органа, сада се претвара у борбу и Срба (у првом реду грађанства) и муслимана (које политички воде бегови) против јаке централне власти, а за аутономију. Политички савез српског грађанства и муслиманског беговата који се на овом питању формирао, морао је природно довести до политичког разлаза између српских сељака — кметова и младе српске буржоазије. Ова последња, својим новим политичким савезом, показала је да није више животно заинтересована за радикално решење аграрног питања, чиме је, наравно, и јединство националне политике, манифестовано у последњем устанку, скинуто са дневног реда.

Овај политички разлаз двеју класа српског и православног друштва у Босни и Херцеговини није се остварио нагло. То је био дуг процес, у коме је прво дуго година само грађанство било активно, а сељаштво пасивно. Сељаштво, додуше, не пружа више никакву политичку помоћ гра-

ђанству (коју оно, уосталом, ни не тражи, иако говори у име целог народа), али ни не иступа против њега. Тек после 1905 године јављају се први знаци сељачке политичке активности, која доводи у доба „босанске уставности” до отвореног сукоба. Сељаци воде сада борбу на два фронта: против националног непријатеља и против сопствене буржоазије, која више није способна за национално-револуционарну акцију, и која је из својих класних разлога више не жели.

То је доба када, поред муслимана, и Срби постају све више спахије. Иако то није ни издалека главни садржај економске снаге српског грађанства у Босни и Херцеговини, ова појава је политички веома карактеристична, и Кочићев израз кметодери, који се односио на православне бегове, није, ни по самом Кочићу, искључиво везан само за поседнике кметова, него за српску чаршију као целину, чији је менталитет био постао кметодерски (у разним видовима: као спахија, као трговаца и као банкара).¹⁾

На овој развојној линији српског грађанства у Босни и Херцеговини, од кмета до кметодера, треба тражити и узроке и смисао и методе револуционарне акције Младе Босне, која није ни „злочин” ни „мрља” у борби српског народа

¹⁾ Према подацима Петра Кочића, Косте Мајкића и Тодора Срдића, које је Петар Кочић изнео у свом познатом саборском говору 1911 године, у бањалучком, бихаћком и петровачком срезу био је следећи однос између муслимана-бегова и Срба-кметодера: у бањалучком муслимана 545, Срба 8, у петровачком муслимана 291, Срба 26, у бихаћком муслимана 277, Срба 23.

Укупно муслимана-спахија било је 9.537 или 91.15%, а Срба-спахија 633 или 6.05%. Велики број муслимана-спахија долази отуда што је било много малих ага који су имали свега по неколико кметова.

за ослобођење и уједињење, како то мисли господин Ситн Ватсон¹⁾), него једна логична последица социјалног стања у Босни, у коме је буржоазија издала, сељаштво било политички неваспитано и неорганизовано, а пролетаријат није био успео, из разлога које ћемо касније видети, да развије и примени своје револуционарне методе борбе.

¹⁾ „Злочин у Сарајеву свакако је мрља на покрету за југословенско јединство.“ Ситон Ватсон: *Сарајево*, с. 106. Загреб, 1926.

СЕНКА АУСТРИЈЕ

За разумевање развоја политике босанских Срба од 1878 до 1914, за схватање развојне линије српског грађанства од кмета до кметодера, од Васе Видовића (члана Главног усташког одбора), до Григорија Јефтановића (вирилног члана Босанског сабора), од Спасоја Бабића (исто тако члана Главног усташког одбора) до Спасоја Бабића (концесионисаног шумског индустријалца), потребно је, укратко, изнети и приказати аустриске политичке намере у Босни и с Босном, њену привредну политику и политичку привреду, а у вези с тим и сам привредни развој Босне и Херцеговине. Без тога би био нејасан и почетак српске политике у Босни (црквена и културна аутономија) и њен крај (атентат), као и све што се у међувремену догађало. Морали бисмо се задовољити извесним констатацијама, које иако не би морале бити еуфемистичке као што је, на пример, констатација г. Др. Владимира Ћоровића да „старији... са чаршијом”... „показиваху, доиста, извесне склоности за компромисе“, иако је, наравно „та група била несумњиво родољубива и чисто национална, али је волила да тактизира”,¹⁾ ипак нам не би ништа помогле, јер констатовати

¹⁾ Д-р Владимир Ћоровић: *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, с. 39. Изд. Политике, Београд, 1939.

не значи објаснити. Констатација може бити само задатак, тема за објашњење, полазна тачка. У конкретној констатацији г. Ђоровића потребно је, на пример, утврдити какве су то склоности биле, до које границе су ишле, зашто су се јавиле, када су се јавиле, и какав је био садржај те „родољубивости” и „чисте националности” босанске чаршије. Јасно је, да се баналном поделом на старе и младе не може одговорити ни на једно питање.

Када су чете генерала Филиповића продрле у Босну, затекле су једну економски, политички и културно потпуно заосталу земљу. Без индустрије, без развијене трговине и занатства, без путева и железница, без управе, земљу у којој је владала натурална привреда, а *suprema lex* била воља бегова и наоружаних башибозучких банди. Није то био чак ни европски средњи век, јер беговски и агински чардаци са загитареним прозорима били су све пре него средњевековни европски феудални дворови. Беговат, једна стерилна, конзервативна и верски фанатизована класа, држећи сву власт у својим рукама и живећи од хака, није мислио ни на шта друго него како да се постојеће стање овековечи, ако је то икако могуће.

Окупација је прекинула ту спахиско-чардаклиску „идилу” и довела до радикалних промена. У земљи почиње после окупације да струји један нови живот, који, несумњиво, покреће Беч, али, исто тако несумњиво, у првом реду у свом сопственом интересу. Све што је учињено позитивно у Босни и Херцеговини било је учињено пошто је тачно утврђен прво интерес окупаторске државе. Уколико је то користило и становништву, утолико боље, јер је интерес Аустрије био и ства-

рање расположења код становништва. Окупација је била само једна етапа аустриске политике, коју је ваљало стабилизovati и консолидовати.

Ако се има у виду овај основни мотив аустриске политике у Босни и Херцеговини, онда је и јасно и разумљиво зашто је Босна под Аустријом брзо добила „добре путеве, железнице, уређену администрацију и све веће материјално благостање”¹⁾ и зашто Аустрија није могла ништа да „учини да би задобила душу народа” — и зашто је — „врло мало учињено за решење двају животних проблема: неписмености и феудалног земљишног поседа.”²⁾

Нема никакве сумње, и у томе се слажу скоро сви писци, да је окупација била у првом реду потреба аустриске унутрашње и спољне политике. Тек са окупацијом јавио се као важан, поред државног и политичког, и приватни економски интерес аустро-мађарског капитала. Њега су привлачили велики комплекси шуме и — јевтина радна снага.

Шуме нису једино природно богатство Босне. Постоји и доста рудника. Експлоатација шума од стране приватног капитала, и експлоатација рудника од стране приватног и државног капитала, чине темељ нове босанске индустрије. Истовремено са подизањем фабричних постројења изграђују се и железнице, чија мрежа је у великој зависности од тога где се налазе главни центри поменутих индустрија. Поред овог шумско-рударског критериума играо је код трасирања пруга важну улогу и стратешки критериум. Прво је

¹⁾ Ситон Ватсон: Сарајево, с. 8. Изд. Нове Европе. Загреб, 1926.

²⁾ Цит. дело, с. 8.

изграђена пруга Сл. Брод—Сарајево, веза са осталим аустриским железницама, а затим пруга Сарајево—Метковић, веза са морем. Од ове пруге одвајали су се кракови који су, углавном, требали да послуже транспорту дрвета или руде или да омогуће брзо пребацивање трупа на српску или црногорску границу. Тако је пруга Добој—Симин Хан изграђена због мајевачког рудног базена, пруга Усора—Прибинић због шума тога краја, пруга Какањ—Згошћа због какањског угљена, пруга Подлугови—Вареш због гвоздене руде, пруга Бос. Рача—Угљевик због угљена, пруга Завидовићи—Хан Пијесак због шума тога краја, пруга Семизовац—Иванчићи због шума и манганске руде. Поред тога Штајнбасово предузеће изградило је велику пругу Приједор—Срнетица—Книн, и пругу Срнетица—Јајце. Стратешке пруге су биле: Сарајево—Вишеград, која је уосталом могла да донекле послужи и шумској индустрији, Габела—Дубровник, Хум—Требиње и Ускопље—Зеленика.¹⁾

Изградња железничке мреже била је саставни део политичког и привредног плана Аустро-Угарске у Босни. Самим тим, она није могла да води рачуна о стварним потребама саме земље и о железничком повезивању појединих крајева, који нису били у индустриском сектору или који нису имали ту „срећу“ да буду стратешки интересантни. Па ипак, може се рећи, да је и оваква каква је, железничка мрежа била од огромне користи за развој привреде у Босни и Херцеговини, нарочито у односу према могућностима пре оку-

¹⁾ Босна и Херцеговина као привредно подручје, инж. Иван Оровић: *Железничке пруге у Босни и Херцеговини*, с. 332—334. Издали и уредили А. Кoen, А. Сунарић и Е. Циковски, Сарајево, 1938.

пације. Уосталом, ова мрежа, која је, углавном, завршена до краја деветнаестог века, претставља и данас скоро 90% свих железничких пруга на територији Босне и Херцеговине. Од 1918 до 1940 изграђено је у овим покрајинама свега 210.8 километара пруге, према 1684 километара изграђене пре рата.

Поред железница изграђено је и много путева, који су везивали поједине центре и крајеве, као и целу земљу са морем и осталим покрајинама монархије. Иако је и код путева критериум изградње био сличан критериуму код подизања железница, ипак није могао бити тако искључив и стриктно спроведен, јер се морало водити рачуна и о могућностима администрирања земље.

У капиталистичкој експлоатацији босанских природних богатстава, државни и приватни капитали су поделили сфере. Док је приватни капитал поклопио шуме, држава је морала да приступи експлоатацији већине рудника јер „инвестирати капитале у руднике угља у примитивној земљи, без индустрије, с огромним шумама, и то у руднике који не дају првокласан угаљ, него лигнит и мрки угаљ, то је могла у тадашњој Босни само држава.”¹⁾ Дрво је било извозни артикал и њему није била потребна домаћа индустриска база. Индустрија угља, међутим, није могла да рачуна с извозом. Да би заинтересовала приватни капитал и створила подлогу за његов развој, држава је морала сама да инвестира, и инвестирајући постала је тако највећи капиталист у Босни. Поред угљенокопа значајни су и рудници гвожђа у Варешу (са две високе пећи подигнуте 1892 и 1894)

¹⁾ Бранко Седмак: *Привредне прилике у Босни и Херцеговини*, Преглед, св. 185, с. 231, Сарајево, 1939.

и Љубији и железара у Зеници, која је прерађивала варешку руду.

Прерада дувана била је потпуно у државним рукама. Подигнуто је неколико великих и модерних фабрика ван центара дуванске продукције, јер је Аустрија желела да овим путем запосли сиромашне слојеве градског становништва и стече њихово поверење. Политичка привреда била је и овде основна директива привредне политике. То исто долази до изражаја и код форсирања ћилимарских и ковинарских радионица,¹⁾ од којих је била и остала најпознатија сарајевска ткаоница ћилима. Говорећи језиком Ситона Ватсона, све су ово били покушаји борбе за „душу народа“.

Паралелно са државним капиталом развија се и приватни, који је нарочито инвенстиран у шумску индустрију, где ничу стварно гигантска предузећа. Велике шумске индустрије почињу у једном брзом темпу и у великом опсегу да експлоатишу још неотворене босанске шуме. У то доба на светском тржишту дрвета говори се о „босанској опасности“. Страни капитал није нашао у Босни само велике шумске површине, него и невероватно јевтину радну снагу, која му је омогућила и да убрзано акумулира и да јевтиније продаје.

Аустрија је босанске шуме на основу турског закона од 1868 прогласила државним, и дугорочним уговорима предавала их на експлоата-

¹⁾ „Земаљске радионице нарочити су понос Калајев. Он настоји да преко њих одржи, усаврши и економски искористи стару домаћу ћилимарску и ковинску индустрију.“ — Анте Малбаша: *Босанско питање и Аустро-Угарска у светлу шолитичког дневника* с. 7, Сарајево, 1933.

цију приватним капиталистичким компанијама. Према подацима инж. Адолфа Шербетића¹⁾ тим дугорочним уговорима била су ангажована 52 шумска подручја са округло 314.000 хектара најбољих босанских шума. Годишње се секло и извозило око 2,000.000 м³.

Сем у шумску и делом у рударску и металургиску индустрију, приватни капитал, углавном страни, инвестира се у хемиску индустрију (Лукавац, Брод, Теслић, Дрвар и Јајце), у циглане и у веће столарске радионе, које су израђивале грађевински дрвни материјал. Подизање и развој циглана и столарских радиона иде паралелно са развојем и подизањем градова.

Истовремено са развитком индустрије и трговине развија се и банкарство. Прве банке су стране. Тек касније ничу и домаће. Стране банке су филијале бечких и будимпештанских завода. Најјача и најважнија је Привилегована земаљска банка за Босну и Херцеговину (основана 1895), која је била везана за Wiener Bankverein и за Мађарску банку за индустрију и трговину у Будимпешти.²⁾ Поред кредитних и депозитних, банке су се бавиле још и робним пословима (финансирање извоза шљиве, пекмеза, ораха и стоке). У индустрији су банке биле врло мало заинтересоване.³⁾ Према томе, један део извозне трговине из Босне у остале крајеве био је у рукама страног капитала. Већи део је, ипак, био у рукама домаћег трговачког капитала.

Окупација је тако извршила прелом у привреди Босне. Из натуралне привреде прешло се

¹⁾ Босна и Херцеговина као привредно подручје, с. 176.

²⁾ Босна и Херцеговина као привредно подручје, Марко Марковић: *Банкарство Б. и Х.*, с. 376.

³⁾ Цит. дело, с. 376.

на новчану, што је истовремено било и стварање услова за развитак унутрашњег тржишта и за нормалан развој капиталистичке привреде.

Продирање капитализма у Босну и Херцеговину показује све типичне ознаке капиталистичког освајања привредно заосталих земаља: велика улога државног капитализма, неограничена и пљачкашка експлоатација природних богатстава од стране приватног капитала, спречавање развитка домаће индустрије потрошних добара, јачање домаће трговине и трговачког капитала, максимално искоришћавање јефтине радне снаге и чисто политички мотиви у привредно-политичким мерама.

Али за консолидовање и стабилизацију ове нове освојене позиције у етапном надирању аустро-угарске монархије на Балкан, није било довољно само привредно дејствовати. Требало је и политички радити. Овај рад, међутим, не може се похвалити да је имао исте успехе као привредно политичка делатност. Може се слободно рећи да је сваки подухват у том правцу пре или после наишао на потпуни неуспех. Беч није успео да оствари једну босанску политичку концепцију, није успео да већ постојећа национална и политичка стремљења повеже и амалгамира, и зато је у другом периоду своје владавине — после смрти Калајеве — напустио углавном све те покушаје и настојао да политички завлада земљом искоришћавањем постојећих националних, верских и социјалних супротности, у чему је, уосталом, имао много више успеха.

Прва, на велико замишљена акција била је Калајева мисао о формирању босанске нације. Као савестан и педантан бирократа он је одмах, не губећи времена, створио спољне амблеме те своје

нове нације: грб и заставу, а српски и хрватски језик прогласио је једноставно босанским. И онда је административно ликвидирао Србе и Хрвате у Босни, изјавивши да у њој нема ни Срба ни Хрвата, него само Босанаца.¹⁾ У том духу редигован је и лист „Бошњак”, који је издавала окупациона влада. Али, све је било узалуд. Сем неколицине муслимана, нико се није ухватио на овај Калајев лепак.

Друга политичка мера била је нерешавање аграрног питања. То је био најтежи и најкомпликованији проблем пред којим је стајала аустроугарска администрација. Без решавања аграрног питања, морала је рачунати са све отворенијим непријатељством и све борбенијим национализмом српских маса, са његовим повољним решењем, морала је рачунати са оштром опозицијом муслимана. Она није хтела ни једно ни друго. И због тога лавира, настојећи да нађе једно средње решење, које би задовољило и беговат и бар један део Срба. То средње решење нашла је у формули о факултативном откупу кметова, која је постала закон 1911 године. Тиме је придобила муслимане за себе, и искористила прилику да на том питању отворено поцепа Србе, међу којима је настао јаз не само услед интригантске и маневарске политике Беча, како то често жели да се прикаже, него услед супротности које су се родиле новим економским и социјалним развојем Босне. Задржавајући феудалне односе, Аустрија није мислила да тиме

¹⁾ Интересантно је да се Франц Фердинанд вратио на ову мисао 1914 године. Дан пре атентата он је, према г. Боровоју Јевтићу, рекао: „Скините те заставе. Ја не познајем овде никаквих Срба и Хрвата. Ја знам овде само за Босанце.“ — Боровоје Јевтић: *Сарајевски атентат*, с. 32, Сарајево, 1923.

стварно помогне економски муслиманима, јер је услед све већег развоја новчане привреде и новог начина живота беговат, и поред задржавања својих досадашњих привилегија, стварно све више економски слабио и све више се задуживао. Једини циљ Беча био је политичко придобијање муслимана. То је постигнуто. Што је босанска пољопривреда од тога трпела, па према томе и цела привреда земље, за Аустрију није било важно. Она је радила на привредном подизању земље само уколико је то лежало на линији њених интереса.

Трећи покушај политичког освајања Босне, по замисли је најбеднији, по изгледима најбезизгледнији, а по неуспеху највећи и најочевиднији. За њега се није аустриска управа службено везала, али га је без резерве помагала. То је католичка акција и прозелитизам врхбосанског надбискупа Штадлера. Сем стварања великог политичког утицаја код Хрвата, ова акција је доживела потпуни неуспех и изазвала јаку реакцију и Срба и муслимана.

Према томе, може се утврдити да, супротно привредној политици, која је дала позитивне резултате, без обзира на њене мотиве, чисто политички активитет Аустрије није имао великог успеха. Међутим, сам привредни развој Босне и Херцеговине, без заслуге аустриске политике, помагао јој је, да лакше савладава и преброђује свакодневне политичке тешкоће, које нису биле мале. Претварање новчане привреде у натуралну, развој капитализма у земљи, стварање и јачање самосвесне грађанске класе и, као логична последица тога стварања, јачање класних супротности међу Србима, довели су до политичког цепања српског народа, до стварања политичких

фронтова са разним интересима, разним захтевима и разним методима борбе. Услед овог развоја и сенка окупације и националног угњетавања није једнако тамна за све друштвене класе. За неке је светлија, и то много светлија, за неке тамнија, и то много тамнија. А ипак је то једна сенка. И баш због тога, што је једна, она прекрива, иако не прикрива, друштвене и економске узроке разних политичких струја код Срба у Босни и Херцеговини, па донекле и друштвене и економске узроке и револуционарне делатности „Младе Босне”.

Аустрија је видела те разлике и знала их искористити. Ту лежи основ успеха њеног политичког принципа *divide et impera*, о којем тако много причају наши историчари и сви они који из ма каквих побуда пишу о предратној Босни, оправдавајући њиме све што се догађало у предратној српској политици у Босни. Сенку Аустрије, међутим, са великом разликом у тону, од светло-сиве до скоро црне, узимали су као једнако сенчену. Еуфемистички би било рећи да је то социјални далтонизам. То је потпуно слепило.

РАЗВИТАК ДРУШТВЕНИХ КЛАСА

Грађанство

Нови привредни живот у Босни и Херцеговини донео је највеће користи српској чаршији, наравно, само као секундарна последица опште и привредне политике Беча. Њено привредно снажење, чије ћемо узроке и опсег сада приказати, довело је до битних промена у њеној политичкој динамици и до нових политичких концепција. За тридесет година свега, за непуно пола људског века, српско грађанство сматра да је његов најважнији политички задатак остварење савеза са беговатом, и то по цену напуштања савеза са сељаштвом, с којим се заједно, с пушком у руци, борило против тог истог беговата. Промена несумњиво велика, иако чаршија мисли да и сада, као и раније, води једнаку националну политику, и на основу тог свог схватања очекује да је и сељаштво прими. Ово, међутим, остаје ван савеза, и касније се окреће против њега, јер не може да схвати ни да прими, на основу своје сопствене праксе, овај смисао националне политике.

Ова промена извршила се у истој генерацији. Исти они људи, исти они трговци који су 1875 године, продавајући са ћепенка или из магазе чоху, шећер или жито, гледали у бегу свога највећег непријатеља, сада, радећи то исто са истог места,

гледају у бегу главног савезника и пријатеља. Тад су били трговци и усташе, сада су трговци и кметодери или кметодерски политичари. Сачували су се, подигли као трговци, укинули као револуционари. За оне који само у апстрактном националном осећању траже објашњење свих националних покрета и акција, прилично неразумљив феномен. Поготово, што се не може порећи да су ти исти људи били и остали национално свесни, да су били и националисти (можда и „чисти“, како каже г. Ђоровић), и родољуби и добри Срби и потајни иридентисти, који су слику краља Петра држали у својој кући („својој слободици“), у истом оквиру, са сликом Франц Јосефа — само окренуту зиду.

Потребно је, уистину, бити члан Академије наука, професор Универзитета и признати историчар па све то објаснити само злоупотребом народне мудрости: борило се, па се уморило.¹⁾

Када бисмо ову „теорију“ дотерали до апсурдума, а она је за то једино и подобна, онда бисмо слободно сарајевски атентат могли објаснити тако, да је Принцип пуцао, а не, на пример, Војислав Шола, само због тога, јер младом Принципу није дрхтала рука, као што би старом и уморном Шоли.

Али четрнаесте године нису разлике између младих и старих биле само физиолошке. Оне су биле социјалне, и оне, само оне, довеле су до тога да су Жерајић и Принцип пуцали, а Војислав

¹⁾ „Неки од старијих вођа, које је та борба (за црквено-школску аутономију, В. М.) била заморила, показиваху, доиста, извесне склоности за компромисе.“ Д-р Владимир Ђоровић: *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, с. 38.

Шола се као потпретседник Сабора гнушао над „одвратним делом” Богдана Жерајића.¹⁾

Како је дошло до ове трансформације босанске чаршије? Какве су биле њене класне позиције у односу према другим друштвеним класама у Босни и у односу према окупаторским властима и страном капиталу, који је запосео сва главнија природна богатства земље?

Видели смо да су главни разлози устанка били аграрно питање и правна несигурност. Окупацијом, друго питање је решено, прво није. Слободна и несметана трговина је обезбеђена. Сви спољни услови за њен развој су створени. Али само то не би било довољно за један полет и за такву трансформацију чаршије, да са окупацијом и њеним привредним последицама није дошло до јачања унутрашњег тржишта, али не разрешењем феудалних односа, него на други начин и другим путем. Тај други начин и други пут одвели су и политику српског грађанства на друге стазе.

Одмах после окупације почело се са градњом железница и путева, и са подизањем индустрије. Тиме је створена нова друштвена класа — пролетаријат, и створени су нови извори куповне моћи, који су апсолутно повећавали куповну моћ земље. Поред домаћих радника, који су се регрутовали, углавном, са села, дошао је у Босну и Херцеговину и велики број страних, квалификованих радника и приватних чиновника, који су били врло интересантни потрошачи. То је био први елеменат у јачању унутрашњег тржишта. Други елеменат је био управни и војни апарат. Нова, модерна цивилна и војна администрација,

¹⁾ Боривоје Јевтић, цит. дело, с. 20.

довела је у Босну велики број чиновника и официра који су претстављали за босанску трговину једну специјално занимљиву врсту потрошача. О томе сведочи и следећа опаска Др. Мехмеда Зилцића: „Врло је занимљиво посматрати са коликом љубоморношћу босанске вароши чувају државна и војна надлештва са бројним становништвом као потрошачем. Више пута на хиљаде сељака остављају своја села и селе у богатије крајеве. Против овакве сеобе у варошима се ретко чују протести. Међутим, ако и најмање надлештво хоће да остави коју босанску варош дижу се грађани и протестују.”¹⁾ Трећи елеменат је преориентација у потрошњи становништва, које сада купује јефтине индустријске производе који су преплавили Босну, место старих занатских. Многи стари занати пропадају и потпуно ишчежавају, али зато трговина напредује. Трговци су постали канали ове пенетрације аустријске потрошачке индустрије.²⁾ Ова грана трговине није сва у рукама домаћих трговаца. Са окупацијом дошао је у земљу и изванредан број странаца, који су се понајвише бавили овом трговином. Четврти елеменат је просторно проширење унутрашњег тржишта услед изградње путева и железница и све већег ширења новчане привреде. Пети елеменат је прикључење Босне и Херцеговине аустроугарском царинском подручју, тако да се поред јачања, развијања и трансформације самог уну-

¹⁾ Босна и Херцеговина као привредно подручје, Д-р Мехмед Зилцић: *Трговина на подручју Босне и Херцеговине*, с. 355.

²⁾ „То је факат, да у том напретку размерно много већи удео припада трговачкој, него занатској привреди.“ — Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење, Д-р Гојко Круљ: *Градска привреда*, с. 310, Сарајево, 1929.

трашњег тржишта развија и јача извозна трговина из Босне, у првом реду трговина стоком, шљивама, пекмезом, јајима и донекле житом и кукурузом, као и увозна трговина у Босни.

Потпуна правна сигурност, нови путеви, железнице и сјајни изгледи за развитака трговине, толико су атрактивни за младу босанску буржоазију — која је скоро искључиво трговачка — да она може за дуги низ година слободно да заборава на кмета, који би као слободан сељак био бољи потрошач. Сада су и бегови интересантни купци, јер су попримили нови начин живота, наравно само ван куће, и све своје приходе, и зајмове, троше на нове луксузне артикле.

Муслимански беговат и хрватско грађанство није ишло у корак са српском чаршијом. Бегови и аге грицкали су свој хак, не марећи много за трговину. Хрвати, настањени више у местима која нису претстављала веће трговачке центре, више су се запосљавали у државној администрацији и у занатству. Један део, међутим, у релацији према Србима доста мали, ишао је истим путем. Тако су Срби могли да развију сву своју енергију да са богате колонијалне трпезе страног приватног и државног капитала покупе све мрве, које су за онда капиталом сиромашну српску чаршију биле прилично велике. О тој енергији и полету сведоче и речи аустриског политичара Ј. Беренрајтера, који је приликом својих путовања по Босни опазио да су „Срби најбогатији, најенергичнији и најпредузимљивији људи које имамо у Босни и Херцеговини”, и да „поседују смисао за стицање које недостаје муслиманима и Хрватима. По градовима и селима кроз које сам од границе па све до Сарајева пролазио, видео сам сва-

где новоградње и економски напредак. Готово
без изнимке у српским рукама”.¹⁾

Колико је овај развој узео маха показује и развитак српског банкарства у Босни и Херцеговини. Босанска чаршија је акумулирала капитал за који тражи запослење. Пошто је за индустрију тај капитал делом мали, а делом онемогућен привредном политиком Аустрије која је желела да Босну задржи као тржиште за своју индустрију, она га преко банака ставља сељацима на расположење — једним делом и за откуп. (Пре закона о факултативном откупу, један део кметова, доста мали, откупио се слободном погодбом са спахијама, којима је сада требао готов новац, јер приходи од трећине, поготово код малих спахија, нису били довољни. (Место заједничке борбе за разрешење феудалних односа, буржоазија им сада даје новац — уз добре камате)²⁾ да се откупе од бегова, који ће те паре опет потрошити у трговини. На тај начин српски кмет постаје за младу српску буржоазију интересантан и друкчије, а не само као евентуални купац робе.

Развој банака је уистину вртоглав. Наравно, у тадашњим релацијама и при тадашњим могућностима. Прве банке су филијале страних завода. Убрзо после њих почињу се оснивати српске банке. Многи писци сматрају да је то била једна родољубива акција српске чаршије и да су први новчани заводи никли „из политичких разлога и, као такви, укупчали се у општи народни ослобо-

¹⁾ Анте Малбаша: *Босанско питање и Аустро-Угарска*, с. 60 и 68.

²⁾ Барун Бенко, цивилни адлатус поглавара Босне каже „уз лихварске камате.“ Анте Малбаша, *цит. дело*, с. 22.

дилачки покрет”¹⁾ О родољубивости капитала уопште, а специјално о родољубивости финансирања откупа кметова и о родољубивости босанске чаршије пишемо посебно у глави „Два национализма”.

Дакле, родољубива или не, акција за оснивање банака показује велике и брзе резултате. Прва српска банка²⁾ основана је у Мостару 1903 године са капиталом од 180.000 форинти, и за 11 година, до 1914, основано је укупно 26 банака са укупним капиталом од 10 милиона круна. Укупна средства (депозити, резерве и главница) износила су 23 милиона круна, што у односу према 88 милиона круна колико су износила укупна средства бечко-пештанских завода, сигурно није много, али зато у односу према средствима хрватских и муслиманских банака заједно, која су износила свега 14.9 милиона круна, ова сума показује несумњив привредни полет српске чаршије.³⁾ Послови банака били су углавном кредитни и депозитни. Домаће банке су се много мање него стране бавиле робним пословима. С обзиром на неразвијеност новчаног тржишта и на све већу потребу сељака за готовим новцем — услед све јачег продирања капитализма на село — банке су добро радиле, и могле су да држе висок каматњак. Према Марку Марковићу⁴⁾ пасивна

¹⁾ Босна и Херцеговина као привредно подручје, Марко Марковић: *Банкарство Босне и Херцеговине*, с. 375.

²⁾ Пре тога изван број богатијих људи учествовао је у упису акција Српске банке у Загребу.

³⁾ Ови подаци узети су из књиге Васе Ристића: *Постанак и развитак банкарства у Босни и Херцеговини*, Загреб, 1924.

⁴⁾ Босна и Херцеговина као привредно подручје, с. 377.

каматна стопа износила је 4%, а некад и мање, никад више, „а активна 6% и 8% на првокласна покрића и код већих завода, а иначе се пењала до 12%“. Практично, то значи да је за сељаке била углавном 12%, јер они обично нису имали „првокласна“ покрића. Не испитујући сада тржишне и економске узроке овако високе каматне стопе, желимо само утврдити да је „родољубива“ маржа између активних и пасивних камата износила 8% — што је иначе капиталистички сасвим у реду — и да је то био терет који је српски сељак, био он слободан или се тек зајмом желео ослободити, тешко могао поднети, а обзиром на нерационалну производњу и слаб принос са земље. Спремили су се тако нови облици ропства. И уистину, већ 1911 године, Петар Кочић у свом чувеном саборском говору жали се на презадуженост српског села у Босанској Крајини.

И порези су важан и интересантан индикатор привредног развитка. Према подацима и рачунима, које износи д-р Гојко Круљ,¹⁾ порез на доходак порастао је од 1881 до 1910 за 450%, порез на зграде за 163%, порез од кирија на зграде за 366% и точарина за 1522%. Према истим подацима десетински паушал порастао је у истом раздобљу само за 82.4% и то, како каже сам д-р Круљ, „добар део пораста иде на повисивање самог пореза“. Из ових података види се двоје: велики полет градске привреде и несразмер у темпу развоја између ове и сеоске привреде.

И најзад, за оцену привредног развитка српског грађанства у Босни, и с тим у вези и његовог политичког става, интересантни су и подаци о покушају домаћих капиталиста да учествују у

) Напор, Д-р Гојко Круљ: *Градска привреда*, с. 317.

експлоатацији босанских шума као концесионари (па, наравно, и јевтине радне снаге босанских сељака). Према табели дугорочних уговора коју је израдио инж. Адолф Шербетић¹⁾ до 1914 године седам српских фирми добило је концесије за експлоатацију шума у укупној површини од 21.340 хектара према 313.786 хектара колико је укупно било закупљено дугорочним уговорима. То значи да су српски капиталисти експлоатисали 6.69% свих експлоатисаних шумских површина. Поред ових чисто српских шумских индустријалаца, постојале су још и 4 муслиманске фирме са 4.401 или 1.39% од укупно закупљене површине. Према томе укупно 11 српских и муслиманских шумских предузећа експлоатисало је 8.09% изданих шума. Као детаљ, који, међутим, осветљава целу развојну линију српског грађанства, интересантно је напоменути да је један од највећих домаћих концесионара био 1873 године члан Главног усташког одбора.

Па ипак, иако је српско грађанство за четрдесет година аустриске владавине доживело типичан колонијални полет, стало на своје ноге, подигло градове, изградило куће и дућане, створило банке и банкарe, европеизирало се (скинуло фес и чакшире, а обукло панталоне и герок, и место ракије почело да пије пиво и једе слане кифле), оно није успело да оствари своју индустрију, да својим капиталом подигне фабрике и да створи домаћу индустрију потрошних добара. Ова чињеница је, поред идеолошких елемената (национализам и вера), била основ супротности између њега, претставника и носиоца српског,

¹⁾ Босна и Херцеговина као привредно подручје, с. 203—205.

домаћег трговачког и слабог капитала, и аустриске власти, политичког претставника страног, аустро-угарског, државног и приватног индустриског и моћног капитала. Ова супротност је живе-ла и развијала се све више, што је домаћи трго-вачки капитал постајао јачи, и што је више веро-вао у своју способност да учествује у индустрија-лизацији земље. Политички израз овог стања био је општи опозициони став, који је тражио ства-рање могућности за даљи развитак домаћег ка-питала. Развијао се капиталистички национали-зам.¹⁾ Наравно, да је српско грађанство, водећи рачуна о степену свога развика и снази свога ка-питала, било спремно да прими много мање него што је тражило, свесно да се увек мора више тражити да би се добило онолико колико се жели. Оно је било за политику поступности, како се то наглашава и у програму тридесетдеветори-це, који је требао да буде обавезна директива за нове посланике за Босански сабор. Када кажемо да је грађанство тражило више него што је само очекивало да ће добити, и више него што је и само могло да жели с обзиром на своју економ-ску снагу, морамо нагласити да то тражење није било једноставна молба или само просто убеђива-ње власти. Сви ти захтеви били су подупирани једним општим расположењем у земљи, које је било последица и других супротности, затим, по-литичким тешкоћама на које је аустриска управа наилазила — национализам свих српских маса (иако различан), који је Аустрија желела да са-влада или да сведе бар у границе лојалности.

¹⁾ „У свим државним пословима и предузећима имају права првенства домаћи.“ — Чл. 11 Програма Српске на-родне организације.

Економски захтеви грађанства, националистички по својој форми, рачунали су са овом политичком стварношћу и искоришћавали је. Грађанство је било увек спремно да, тражећи и добијајући извесне конкретне уступке од Аустрије, прави и даје и њој уступке са своје стране, уступке, који су јој омогућавали да политички лакше влада земљом.

С е љ а ш т в о

Супротно грађанству, друга друштвена класа из 1875, већина српског елемента у Босни, главна борбена снага против феудализма и националног угњетавања, сељаштво, није са окупацијом Босне и Херцеговине економски скоро ништа добило. Продирање капитализма у једну заосталу земљу, претварање натуралне привреде у новчану, индустријализација и стварање модерне администрације, доводе увек до нових процеса на селу, који из основа мењају дотадашњу његову структуру. Поред тога, повећавају пореске терете. Једина корист коју сељаци могу да имају од капитализма у односу према феудализму — јесте разрешење феудалних односа и аграрна реформа. А баш ове две мере није окупаторска власт спровела. Босански сељак је и даље остао кмет са свим феудалним теретима, или слободан сељак али без довољно земље. Терете капитализма је стекао, а терета феудализма није се решио.

Технички ниво пољопривредне производње остао је скоро неизмењен. Продуктивност се није повећала и због тога је прираст пољопривредног становништва морао делом да одлази у варош, у индустрију, а делом да се одржава на земљи претварањем пашњака у зиратну земљу. Овај при-

лив сељака у индустрију претстављао је најјевтинију радну снагу.

Иако у пољопривреди није дошло ни до каквих промена на боље, порески терети су се огромно повећали. Раније, под Турском, сељак је имао релативно мало порезе, али рђаве пореске органе (по злу познате пореске закупце); сада, под Аустријом, имао је добре пореске органе, са модерном пореском администрацијом, али велике порезе. Пре је била потребна злоупотреба пореских закупаца па да пореза постане неподношљива, сада је неподношљивост била последица самог пореског система, уредности и прецизности, без икаквих злоупотреба. Укупан порески приход у Босни и Херцеговини 1877 године, дакле годину дана пре окупације, износио је 7,747.081 круну, од чега је сам порез са земље износио 5,234.42 круне. 1904, дакле 17 година касније, укупан порез износио је 17,095.000 круна, од чега порез са земље (десетина и порез на ситну стоку) 9,036.000 круна. Поред тога трошарина је износила 3,860.000 круна,¹⁾ а чист приход од монопола 7,677.860 круна, од чега је велики део падао на терет сељаштва, тако да се може слободно узети да је 1904 укупан износ пореза који је плаћало сељаштво био троструко већи од порезе у 1877 години, иако привредни развој села није нимало повећао пореску снагу сељака, а најмање ју је повећао за три пута. После завођења паушала на приход са земље (заједно са порезом на ситну стоку), остварене су, несумњиво, извесне техничке олакшице за плаћање пореза — сељак је, на пример, знао унапред колико ће пореза имати да плати — али

¹⁾ Босна и Херцеговина као привредно подручје, Ђорђе Крстић: *Аграрна политика Босне и Херцеговине*, с. 127.

овом реформом сам порез није смањен. Свему овоме треба додати још и таксе, које су 1910 године износиле 4,048.000 круна.¹⁾ То је све било за сељака наличје нове, модерне администрације. За њега је то била у првом реду скупа администрација.

Увлачени све више у новчану привреду, оптерећивани све јаче разним облицима пореза и довођени све потпуније у зависност од тржишта, сељаци су тако доживљавали велике промене у области промета, промене које нису биле праћене значајним променама у области производње, нити у поседовним односима, који су били једнаки као и у доба натуралне привреде и релативно малих пореза. Сељак је и даље производио примитивно, тек толико да преживи. Поготово кмет, који није хтео ништа да улаже у земљу, нити да се труди да из ње што више извуче, јер би главну корист од тога посла имао спахија. Ни слободни сељаци нису могли ништа да учине. Уколико је код њих и постојала воља или сазнање о потреби других метода рада, постојале су и објективне тешкоће, које су то онемогућавале. Без довољно земље (око 77% свих слободних сељачких газдинстава било је испод 3 хектара, и то релативно слабе босанске земље), без средстава, без јевтиног и организованог пољопривредног кредита, без потребног знања, нису ни они могли ништа учинити. Уколико је у неким крајевима и дошло до рационалније обраде земље и до нових инвестиција, било је то помоћу кредита које су сељацима ставиле на расположење новоосноване српске банке. Али камата је, за пољопривреду, била прилично висока — 10 до 12% — тако да је практично сав

¹⁾ Цит. дело, с. 128.

вишак сељаковог рада, одлазио у град у виду камате. Према томе главну корист и од оно мало успеха од рационалније обраде земље није стварно имало село него град.

За оцену економског развоја села интересантни су и подаци о кретању броја стоке. Пре окупације Босна и Херцеговина биле су веома богате стоком. Босански сељак је нарочито гајио стоку из два разлога: прво, јер од сточног приплода није даван хак спахији, и друго, јер су огромне планинске површине биле слободни и добри пашњаци, а саме шуме драгоцене за гајење коза. Бели мрс био је главна сељачка храна.

За време окупације, међутим, опада број стоке, и велике површине пашњака претварају се у ораницу. Прво је број стоке порастао. Према службеној статистици просечан пораст броја стоке 1895 износио је према 1879 години око 50%.¹⁾ Али, следећих 15 година, до 1910 године, број свих врста стоке стално опада, и према подацима службене статистике разлика између броја стоке 1895 и 1910, срачуната на сто душа била је следећа:

година	говеди	коња	оваца	коза	свиња
1895	92	15	206	92	42
1910	59	12	131	—	27

¹⁾ Ови статистички подаци морају се узети с резервом, јер је сигурно да прве године после окупације сељаци, неповерљиви према новој власти или у страху од реквизиције, нису пријављивали тачан број стоке, тако да је стварни пораст у периоду до 1895 сигурно много мањи, уколико га је уопште било. Али се може узети као сигурно да у овом раздобљу број стоке није опадао.

Може бити да су и сушне године доста допринеле опадању броја стоке, као што мисли г. Ђорђе Крстић,¹⁾ али се само са сушним годинама не може објаснити оволики пад, који је истовремено и доказ константног осиромашења босанског села. Поред природних, постојали су и друштвени, односно економски разлози за овај процес смањења броја стоке у рукама сељака. Пре свега ваља узети у обзир пораст броја становништва. (Од 1895 до 1910 пораст је износио 329.952, тј. од 1,568.092 на 1,898.044 или 21.04%.) Чак и да је апсолутни број стоке остао непромењен, ипак би то био назадак у односу према порасту броја становника. Међутим, број стоке није стагнирао, није опао само релативно, него и апсолутно. У округлим цифрама број коња је пао у поменутом раздобљу од 239 на 221 хиљаду, говеда од 1.447 на 1.302 хиљаде, оваца од 3.230 на 2.496 хиљада, коза од 1.447 на 1.392 хиљада и свиња од 662 на 527 хиљада.²⁾ Због пораста становништва сељак је морао претварати пашњаке у ораницу. Од 1895 до 1905 претворено је тако 61.000 хектара. То би био први узрок смањењу броја стоке. Други је, несумњиво, све јаче продирање новчане привреде на село. Сељак је морао све више да уновчује стоку, да би могао да плати порезе и набави потребне производе у граду. Стоку је продавао због тога, јер је то била његова искључива својина, и јер је само њу могао слободно да прода. Сушне и неродне године, поред слабијег прираста, могле су бити и разлогом појачане продаје стоке, пошто је само тако било могуће пролонгирати меницу и

¹⁾ Цит. дело, с. 107.

²⁾ Босна и Херцеговина као привредно подручје, инж. Милан Јанковић и инж. Јосип Џуверовић: *Сточарство и сточарска производња у Босни и Херцеговини*, с. 53.

платити камату или извршити неке друге новчане обавезе, што би код нормалних прилика или бољих година могло да се учини из редовних и предвиђених прихода. И најзад, ширење шумске индустрије одузело је у извесној мери погодније планинске испаше. Дакле, ови економски и демографски узроци, који су непосредна последица новог привредног стања у земљи, изазвали су опадање броја стоке и с тим у вези и сиромашење босанско-херцеговачког села. Од тога је трпела и исхрана сеоског становништва, пошто је бели мрс, као што смо рекли, био главна храна.

Повећање пореза (непосредних и нарочито посредних), задужење, опадање броја стоке, главног сељачког фонда, претварање пашњака у оранице, а не мочвара, бара и блата (за што су били потребни капитал и техничка средства), јевтина радна снага у рударским и шумским предузећима — све су то биле неминовне последице капиталистичког освајања једне заостале земље, и тешко да би икаква привредна политика у оквири-ма овог процеса могла да ма шта измени и поправи. Као и код других колонијалних освајања и овде се мењају само облици експлоатације широких народних маса, а у извесним правцима још и појачавају. И паралелно с тим, као неизбежна акценденција, ствара се домаћа буржоазија, која на пету пару учествује у експлоатацији свога сопственог народа.

Али, поред ових неминовних појава нових облика експлоатације постојали су и стари облици, које је аустроугарска влада могла да решава, а да тиме ниуколико не омета нови привредни развој земље, нити да привредно угрози своје позиције и позиције капитала који је с њом дошао. Најглавнији заостали облик експлоатације јесте

феудализам. Познато је, да је тек 1918 године само сељаштво својом вољом и својом акцијом дефинитивно ликвидирало феудалне односе. Аустро-угарска влада није решавала феудално питање у Босни и Херцеговини због својих политичких, а не привредних мерила. То није једини случај. Видели смо да су многе економске мере Аустрије у Босни биле диктоване политичким разлозима. То смо назвали политичком привредом. У аграрном питању политички разлози су диктовали да се не предузимају никакве аграрно-политичке мере. Задржавањем дотадашњих односа на селу, Аустрија је желела да придобије муслимане за себе. Пред алтернативом, да бира између српских и хрватских сељака с једне и муслимана под вођством беговата с друге стране, она се решила за последње, јер је, с правом, мислила да ни са ослобођењем кметова ови не би постали државотворни елеменат у оном смислу у коме је она то желела. Српски сељаци били су национално свесни и ту свест више нико није могао да потисне. Муслиманска маса, политички потпуно под утицајем бегова и ага, није претстављала национално свестан и одређен елеменат, и баш због тога је могла да буде она државотворна снага, на коју би се Аустрија наслањала. Када је то јасно видео и то своје мишљење заступао и на заседању делегација, како то потврђује и Ј. Беренрајтер. Иако је ова политика вођена од стране Аустрије још и у деветнаестом веку, она је показала успех тек после анексије, када је муслимански елеменат изгубио сваку наду у Стамбул. Феудални односи остали су неразрешени због схватања аустриске владе да ће се на тај начин моћи извршити каква таква политичка стабилизација земље, и створити једна погодна вла-

давинска база. Политичка грешка српске политике у Босни била је, међу осталим и та што то није видела. Борба за ослобођење кметова значила је, дакле, борбу за одузимање сваког масовнијег упоришта у Бечу.

Решена да својом аграрном политиком придобије муслимане, аустро-угарска влада је морала конзеквентно да учини све, да би спречила неповољне политичке конзеквенције те политике на српском селу. Једно од главних средстава за то била је и просветна политика. Аустрија, која се пред Европом хвалила својом цивилизаторском и културном мисијом, није у Босни и Херцеговини ништа озбиљно учинила за ширење просвете на селу. Неписмен и некултуран сељак, политички неваспитан и неизграђен, без новина и књига, и без могућности да их чита уколико их и има, теже се сналази у новој друштвеној и политичкој стварности много компликованијој него што је била у турско доба, слабији је и несигурнији у борби, мање је приступачан утицају пропаганде са стране, непогоднији за организацију и повезивање. Неписменост и заосталост увек су савезници реакције. Каква је била просветна политика Аустрије у Босни и Херцеговини најбоље се види из података о броју основних школа. Пре свега, до 1911 године није постојала обавезна настава, а и тада, када је заведена, била је илузорна, јер није било довољно школа. 1906 године било је свега 239 државних основних школа, које је посећивало укупно 32.786 деце, што не чини ни 15% деце дорасле за школу. Наравно, да би овај проценат био много гори када би се узеле само школе на селу. Одрасли сељаци били су скоро сви неписмени и Аустрија није хтела да дозволи никакву акцију да би се та неписменост бар колико толико сма-

њила. Због тога је забрањено и одржавање анал-
фабетских течајева. Иако је ова забрана и после-
дица страха од пропаганде преко ових течајева,
она је несумњиво и на линији опште просветне
политике аустриске владе на босанско-херцеговач-
ком селу.¹⁾

Овај недостатак у државној просветној поли-
тици нису могле надокнадити ни конфесионалне
школе које су одржавале црквене општине. Према
подацима Шћепана Грђића²⁾ године 1906 било је
свега 103 конфесионалне школе, од којих 69 пра-
вославних. Ако се узме у обзир да је већина ових
школа била по градовима, јер су сеоске црквене
општине биле сиромашне, онда је јасно да ни ова
иницијатива није могла много да учини за поди-
зање просвете на селу.

Радништво

Пре окупације у Босни и Херцеговини није
било радничке класе. Нешто мало момака по ма-
газама и неколико занатлиских калфи заиста то
нису били.

У истом темпу са развојем индустрије после
окупације, развија се и радничка класа, која се
регрутује из сиромашних сељака, градске сиро-
тиње, већином паупера — редовне појаве феудал-
них градова — и страних квалификованих рад-
ника. Број ових последњих је несразмерно велик
у односу према укупном броју радништва. Страни
радници нису се, наиме, запосљавали само у ин-

¹⁾ Ј. Беренрајтер приликом свог другог путовања,
1906 констатује, што се тиче просвете: „Не може се зами-
слити неповољније стање народног васпитања.“ Анте Мал-
баша, цит. дело, с. 26.

²⁾ Напор, Шћепан Грђић: *Просветне борбе*, с. 112.

дустирији, него и у новим занатима који се јављају са променама у начину живота, и отуда њихов велики број. Тачан укупан број радника не може се са сигурношћу утврдити. Према службеној статистици број свих запослених лица у индустрији износио је 104.777 или 5.52% од укупног броја становништва, док је број осигураних радника 1913 износио око 53.000. Овај последњи број је сигурно премален. Број осигураних радника није се вероватно поклапао са бројем запослених. Савез радничких болесничких благајни основан је тек 1910 године, и несумњиво, да није био успео да у тако кратком року обезбеди потребну контролу и натера све послодавце на пријављивање, којима је ишло на руку и то што је, вероватно, и велики број радника са села желео да уштеди принос болесничкој благајни, не схватајући и не разумевајући значај и практичну важност осигурања. Општа статистика каже, даље, да је у трговини и промету било запослено 55.201 лице; велики проценат ових био је сигурно у најамном односу. Према томе, можемо са сигурношћу узети да је број радника у индустрији, занатству, трговини и промету знатно прелазео 100 хиљада или око 6% од укупног броја становника.

Иако овај број није мали, ипак раднички покрет није успео да узме већег маха и да у општој политици земље одигра значајну улогу. Разлози овоме су двојаки: социјални и политички.

Социјални разлог слабости радничког покрета ваља тражити у чињеници, да је већина индустриског радништва (неквалификовани шумски и рударски радници) дошла непосредно са села, и претстављала тако тек прву генерацију радништва. Везаност за земљу била је још увек врло велика, психолошки подгрејавана надом да ће се решити

аграрно питање, и да ће тако бити омогућен повратак на земљу. Рад у индустрији сматрали су привременим запослењем. Овај део радништва носио је дакле у себи све типичне идеолошке особине ситног сопственика. Идеологија неквалификованог радништва, које се регрутовало из градске сиротиње, била је у великој мери лумпенпролетерска, и она је, као и прва, могла бити превазиђена само социјалним преваспитањем у непосредној класној борби. Међутим, слабост синдикалних организација, које су обухватале већином занатско радништво и квалификовано индустријско радништво (а од неквалификованих само један део оног који је био у градовима, као монополско на пример), неодређена и нејасна политичка линија, која се углавном састојала из општих социјализаторских парола, непостојање добро организованих и конзеквентних политичких акција, које би одговарале општем политичком расположењу у земљи, све је то било разлогом да се идеолошке тешкоће, настале услед шареног социјалног састава радничке класе, нису могле лако пребродити.

Политички разлог слабости радничког покрета ваља тражити у погрешном и реакционарном ставу аустриске социјалне демократије у националном питању, који је нарочито дошао до изражаја у анексионој кризи. Иако у опозицији према бечкој влади, аустриска социјална демократија није била у опозицији према дунавској монархији као националитетној држави. Она је, чак, сматрала да је надирање Аустрије на Балкан једна цивилизаторска акција, и са те тачке гледишта је и прихватила анексију. Схематски фиксирана, ова линија аустриске социјалне демократије могла би се овако претставити: обухватање

нових, привредно заосталих земаља на периферији Европе од стране Аустрије значи њихову индустријализацију, значи стварање радничке класе, културно подизање народа, а то све скупа значи повећање шанса за социјализам. С ове тачке гледишта сви национално-револуционарни покрети који су се реално супротстављали овој схеми били су реакционарни. Уствари, било је обрнуто. Социјалистичка политика у националном питању, која није хтела да квари чистоту своје тзв. класне линије, била је уствари реакционарна, а национални покрети револуционарни. Ово неразумевање револуционарног карактера национално-ослободилачких покрета само је једна од последица теориског слома међународне социјалне демократије, који је фатално водио 4 августа.

Разуме се, да је ово неразумевање национално-ослободилачких стремљења поробљених народа од стране политичког вођства радничког покрета, довело до тога да су се масе одвраћале од њега и тражиле друге оријентације. Успех и неуспех првог и јединог генералног штрајка у Босни и Херцеговини 1906, најбоље показује практичне последице овакве политике.

Генерални штрајк је избио у вези са тарифним покретом радника и радница фабрике дувана у Сарајеву, а његов непосредни повод био је, по Витомиру Кораћу, овај:

„Одмах после прославе 1 маја настао је тарифни покрет у сарајевској државној творници дувана. Раднице ове творнице упутише једну депутацију пред владиног повереника за град Сарајево, и ову депутацију су допратиле остале раднице чекајући мирно пред магистратом на повратак своје три изасланице. Међутим, владин повереник, неки бахат пољски шљакчић, прими депутацију

врло осорно. Једна му радница ипак мирно разложи захтеве радница, па заврши, да им данашње плате не осигуравају ни сухи хлеб. На то им шљахчић осорно одговори: „Па шта вам треба. Младе сте, а Сарајево је пуно господе која добро плаћају...“. Но још ту своју дрскост охоли владин комесар није ни завршио, кад прискочи једна радница и прилепи му звонки шамар.”¹⁾

Пошто је после овог шамара депутација била ухапшена, раднице које су чекале пред магистратом, почеле су са спонтаним демонстрацијама, које су још исте вечери довеле до генералног штрајка. Овај се муњевитом брзином проширио по целој земљи и трајао неколико дана. Сукоби са полицијским властима и војском били су врло оштри, велики број радника био је тешко рањен, а неколико их је било и мртвих. Узбуђење је било огромно. Штрајк је завршен победом радника: влада је обећала обезбеђење права на штрајк, слободу коалиције, потврду синдикалних правила, која су била предана на одобрење још 1905 године, одобрење за раднички лист „Радник“ итд. После овог успеха ниче велики број синдикалних организација. Прва битка је била добијена. Али, то је била и једина битка. Слободно се може рећи, да је раднички покрет, после полета, изазваног штрајком, пао у декаденцију.

Иако генерални штрајк није дошао неочекивано, јер се на њега већ дуже времена било помишљало, о чему је чак постојала и службена одлука донесена на конгресу хрватске социјалне демократије (коме су присуствовали и делегати

¹⁾ Витомир Кораћ: *Повијест радничког покрета у Хрватској и Славонији*, књ. III, с. 333—334. Изд. Радничке коморе, Загреб, 1933.

из Босне и Херцеговине, јер тада још није постојала самостална Социјално-демократска странка Босне), да се прибегне генералном штрајку „као одбранбеном средству против полициских насиља”¹⁾, ипак овај први и једини штрајк није био резултат одређене и јасне револуционарне политике, него више спонтана реакција радничких маса на прогоне и малтретирања, рођена у општој атмосфери опозиције против окупаторске власти. Он је био превасходно политичка акција, али без политичких перспектива, први масовни политички ударац режиму, али без повезаности и свесног политичког савезништва са свим антиимперијалистичким снагама земље.

Генерални штрајк био је врло добро примљен код народа целе Босне и Херцеговине. Он је створио велики политички капитал радништву, — капитал који су вође покрета неразумевањем карактера генералног штрајка као и самог карактера револуционарне борбе у Босни и Херцеговини уопште, лакоумно проћердали. Генерални штрајк је оставио јак утисак, јер је то била прва борба уопште, јер је то била оштра борба и јер је била успешна борба. Радничке масе су показале да би могле преузети волећу улогу у револуционарној политици Босне. Радничке вође, доследне својој политици, то нису хтеле. Колики је утицај штрајка био на сељачке масе, показује најбоље случај сељачког покрета 1910 године, кога су сами сељаци назвали штрајком. Значи, да је сама реч штрајк постала симболом борбе.

Утицај бечке социјалне демократије био је великим делом спроведен и преко страних радника, који су у првим годинама држали скоро

¹⁾ Цит. дело, с. 332.

цео покрет у својим рукама. Домаћи функционерски кадар је тек касније узео учешће у вођењу покрета. Ова појава имала је и друге негодне и тешке практичне последице. Прво, страни радници били су сви квалификовани радници, и били су много боље плаћени него домаћи неквалификовани, чиме је био створен јаз између домаћих и страних радника. Ови последњи били су везани не само за земљу, него и за политичку свест сељака-кмета, да једино национално ослобођење може довести и до „социјалнога“, тј. до разрешења феудалних односа и до „аграрне реформе“. Ово последње значило је за ту полупролетерску масу наду да ће се моћи вратити не само у слободно село, него и на — веће парче земље. Тако је јаз у радницама само повећао постојеће неуједначености у психолошкој структури радничке класе. Друго, погрешну националну политику водили су страни радници, чиме је цео покрет добио и формално туђински карактер.¹⁾ Међутим, баш велики број страних радника у социјалистичком покрету могао је, при правилној националној политици, да буде моћна полуга за његов развој и за освајање руководеће улоге у целом национално-револуционарном покрету. Њихово разумевање националног питања и конкретна револуционарна борба за његово решење, показала би сељаштву и осталим револуционарним снагама земље, да радничка класа двојне монархије, без обзира на народност, стоји иза њих, да их помаже и да је спремна на заједничку

¹⁾ „1 мај 1907 прослављен је у Сарајеву уз учешће више хиљада радника. Говорили су Кораћ из Загреба, а од сарајлија Рајтнер, немачки, Страц, чешки, и Хаћ, мађарски.“ — Цит. дело, с. 330.

борбу. Они су, међутим, својом политичком праксом, руковођени општим политичким директивама, показивали да национално-ослободилачки покрет не може рачунати на политичку помоћ пролетаријата монархије, и тиме упропастили могућност заједничке борбе и једног заједничког фронта. Каснији прилив домаћих кадрова није више могао да измени ову ситуацију, поготово, што су и они наставили исту политику. Изгледа, да је и босанска влада после анексије схватила све политичке могућности овога става социјалиста, и због тога су, по тврђењу Витомира Кораћа, од 1910 године „владали скоро пријатељски односи између босанске окупаторске управе и вођства радничког покрета у Босни и Херцеговини”.¹⁾ Неке вође покрета биле су, каже Кораћ, иако способни за војну службу, ослобођени као „политички ненадокнадиви“.

Тако су наопаком политиком социјалне демократије били делом створени услови за другу револуционарну тактику, која није уопште рачунала са револуционарним снагама аустро-угарске монархије, него се углавном ослањала на Србију, и која је одбацила револуционарну борбу маса и приклонила се индивидуалном терору.

И у самом радничком покрету родила се реакција против овакве националне политике вођства, и образовала се једна група која је почела излавати и свој лист „Звоно“. Њу нисмо могли назвати групом националних социјалиста у чешком смислу. Међутим, грешка босанског социјалистичког покрета није била у томе што је он био саставни део интернационалног радничког

¹⁾ Цит. дело, с. 326.

покрета, него у томе, што није схватио да баш из интернационалног карактера борбе против империјализма произилази и потреба савеза са свим национално-ослободилачким покретима. Као што ни обрнуто ови последњи не могу водити успешну борбу за своје национално ослобођење, ако не нађу савезнике у пролетаријату своје земље и преко њега у међународном радничком покрету. Национални социјализам (са које платформе уосталом и Кораћ критикује став босанских социјалиста), напустио је интернационализам, а тиме стварно и социјализам. Социјалистичком покрету у Босни и Херцеговини била је потребна правилна национална политика, а не националистичка политика. Карактеристично је, да је Данило Илић, један од водећих чланова М л а д е Б о с н е приступио групи „Звоно”, сматрајући да су доносиоци социјализма, идентификовавши раднички покрет са социјализмом, систематски убијали национално осећање”.¹⁾

Међународни раднички покрет и пре и после рата био је и јесте против индивидуалног тероризма. Само, предратна социјална демократија, у нашем случају бечка, и преко ње босанска, превидела је да се борба против тероризма не састоји само у његовом осуђивању и одбацивању, него првенствено у изградњи једне политике, која му се својом револуционарном ефикасношћу супротставља и чини га сувишним и непотребним. Бежећи од једне такве акције значи стварно га помагати, омогућавати, па чак и стварати. (Недељко Чабриновић, један од атентатора, напустивши социјалистички покрет тражио је додира са анархистичким елементима у Трсту, где

¹⁾ Споменица Данила Илића, с. 71, Сарајево, 1922.

је једно време био запослен.) Када би истраживачи одговорности за сарајевски атентат били мало интелигентнији и када би могли да се искобељају из архивске прашине, они би свакако могли утврдити и суодговорност аустро-марксизма за атентат, пошто је овај свесно прешао преко латентних револуционарних снага Босне и Херцеговине, бежећи од тога да изради једну конзеквентну револуционарну тактику у борби против аустриског империјализма.

Погрешна политика може упропастити један покрет, може изгубити масе, може ослабити револуционарни полет, може, најзад, и упропастити једну револуционарну ситуацију, али не може никада стерилизовати постојеће револуционарне снаге створене у једном антагонистичком друштву, нити може спречити да оне некако избију на површину.

М л а д а Б о с н а била је један од тих снажних млазева револуционарне енергије, иако није била предвиђена ни у једној резолуцији ниједног аустриског социјалдемократског конгреса.

И н т е л и г е н ц и ј а

И босанско-херцеговачка интелигенција се, као и пролетаријат, родила и развила под окупацијом. Само, за разлику од политичког утицаја и улоге радништва, њена улога и њен утицај на општу политику земље био је и велик и значајан. Њена међукласна позиција, која се иначе у капиталистички развијеним земљама своди на други план, омогућила јој је, у Босни и Херцеговини, капиталистички још неразвијеној, и класно још потпуно неиздиференцираној и неорганизованој, да одигра видну и важну поли-

тичку улогу и да чак у једном моменту преузме политичко вођство у своје руке. Босна и Херцеговина биле су тек на почетку капиталистичког развитка, и то мање или више под колонијалним условима. У Босни и Херцеговини су били заостали још јаки идеолошки трагови феудализма, па и саме феудалне установе и односи. Рађале су се и настајале, додуше, нове класне супротности и стварале нове друштвене класе, али се те, тек настале, реалне класне супротности нису биле — да се тако изразимо — у једнакој мери субјективизирале, и нису према томе могле да добију своју одређену политичку линију према којој би се једино управљале.

Постојање Аустро-Угарске као заједничког националног непријатеља, и идеолошке сметње које су из те чињенице произилазиле, биле су главни разлог да однос између класне стварности и политичке активности није био сасвим чист и јасан. Ове тешкоће су скоро једино погађале сељачку и радничку политику, иако на разне начине и са различитим последицама. Политички вакуум који је услед тога настао попунила је интелигенција. Стварајући тако своју политичку линију и формирајући се као самосталан политички фактор, интелигенција није могла да буде политички и идеолошки израз маса. Она је била нека врста политичког сурогата. Али она је, упркос томе, желела то да буде, говорила је у име народних маса, и покушала чак да, нарочито у односу према Аустрији, створи једну социјалну синтезу свих друштвених класа, тежећи за политичким јединством целог народа под њеним руководством. Не успевши да ту синтезу оствари, пошто су супротности постајале све оштрије и, што је још важније, све видљивије, она је ипак успела да оствари једну синтетичку идеологију, која је

за једно извесно време, с обзиром на политичку заосталост маса, успела да буде важан политички фактор. Али, не постижући никакве успехе, делотворна само у граду и код неких богатијих слојева сељака, ова идеологија морала се брзо истрошити и отрцати. У критичним тренуцима, у доба заостравања односа како са Аустријом тако и у самој земљи, „синтетичност“ се губи. Интелигенција не само да не успева да као целина организује и политички води цео национални покрет, него се и сама цепа. Улога интелектуалаца није ни тада мала и безначајна у босанској политици, али то више није улога једне интелигенције, него улога интелектуалаца који се различито опредељују, из разлога које ћемо доцније видети.

У деветнаестом веку у Босни и Херцеговини није било академски образованих Срба. 1902 године било их је свега 30.¹⁾ Те исте године основано је и културно друштво „Просвета“, чији је један од главних циљева био да материјално помаже школовање сиромашних српских ђака. Прве генерације „Просветиних“ питомаца — ђака из сиромашних и сељачких породица — могле су да ступе на политичку позорницу тек око анексије и после ње, и то као генерације несвршених ђака. Све дотле, српски интелектуалци који су сукцесивно пристизали са универзитета могли су бити, у својој већини, само деца из грађанских и имућнијих породица. Група интелектуалаца пристигла од 1902 до 1905 јавља се ове последње године први пут озбиљније и јаче у политичком животу земље. С њом је везана и појава првог

¹⁾ О задацима Босне, Летопис Матице српске, с. 268, год. СIII, август 1929, д-р Никола Стојановић.

српског политичког листа — Српске ријечи као и покушај стварања прве српске политичке организације. Ова прва политичка активна групаских интелектуалаца била је и главни носилац синтетичке идеологије. Српска народна организација основана 1907, њено је дело једна организација, један програм, једно вођство.

Друга генерација интелектуалаца која се јавља око 1908, и сваке године узима све више маха, великим делом је другог социјалног порекла. Поред грађанске деце, у њој се појављују и деца која потичу из сељачких или из учитељских и свештеничких породица са села, и њен први политички акт јесте Жерајићев атентат 1910 на поглавара Босне и Херцеговине генерала Варешанина, и то баш у моменту када се „синтетичност” прве генерације расплињује, и када у самом сабору долази до оштрих подвајања између појединих друштвених и политичких група. Жерајић, са већином друге генерације, значио је и расцеп интелигенције, и напуштање савеза са грађанством, кога је прва генерација желела да по сваку цену одржи.

Економски положај интелигенције није био ни тако добар као буржоазије, ни тако рђав као сељаштва. Модерна аустриска администрација, судство, болнице и неколико средњих и стручних школа с једне и економско јачање буржоазије с друге стране створили су релативно повољне предуслове за материјални живот интелигенције. Велики број Срба интелектуалаца из прве генерације добио је државну службу (међу којима су били многи политички и национално експонирани као Шћепан Грђић, д-р Владо Ћоровић, д-р Васо Глушац, Влада Скарић, Пера Поповић, М. Ћуковић итд.), велики број су постали адво-

кати са добро разрађеним канцеларијама (као д-р Милан Сршкић, д-р Данило Димовић, д-р Никола Стојановић, д-р Влада Андрић, д-р Душан Иванишевић, д-р Душан Васиљевић, д-р Живко Њежић, д-р Бранко Пелеш итд.), и најзад приличан број се запослио у новим српским банкама. Углавном може се рећи да пред првом генерацијом српских интелектуалаца није стојао проблем незапослености као стална социјална појава (иако је било нешто политичке незапослености), што се види и из података о националној и верској структури босанског чиновништва које наводи д-р Владимир Ћоровић.¹⁾ По њима, 1907 било је укупно 32.22% домаћих државних чиновника и службеника према 67.88% страних. По верама, 61.56% било је католика (и страних и домаћих), 29.92% православних (и страних и домаћих) и 8.63% муслимана. Ови подаци, иако непрецизни, јер не праве разлику између чиновника по квалификацијама, показују да је број Срба међу домаћим чиновништвом био знатно већи него број Хрвата и муслимана. Јер, ако је од укупног броја 32.22% домаћих, а 29.92% православних, сигурно је да „страних“ Срба није могао бити тако велики број, да би проценат домаћих Срба свео на нижи проценат него што је био проценат Хрвата и муслимана. Када се још узме у обзир да је 1902 године, дакле свега 5 година раније, било у целој Босни и Херцеговини 30 академски образованих Срба, онда је овај однос у истину повољан са тачке гледишта запослења, иако је с националне тачке катастрофалан с обзиром на велики број странаца, који су поред тога тражили и сва виша места. Наравно, да сви државни чиновници

1) Д-р Владимир Ћоровић: *Политичке прилике*, с. 47.

нису били академски образовани грађани, и да се код ових података мора узети у обзир само релација и ништа више. Постојала је још једна могућност за запослење. То су биле економске и културне аутономне српске организације (Просвета, аутономне школе, црквени уреди и задруге). Узгред да поменемо, да је лево крило прве генерације интелектуалаца, о којем ћемо још говорити, држало већину ових последњих места.

Друга генерација није ни стигла до службе. Она је почела политички да делује још из ђачких клупа (гимназиских и универзитетских), и према томе на њихов политички став није могло утицати њихово грађанско занимање, односно њихов социјални положај. Њихова детерминанта била је социјални положај средине из које су произашли. Према томе различито социјално порекло прве и друге политички активне генерације интелектуалаца, као и различите друштвене позиције (једни са грађанским занимањем, други без њега), довеле су у моменту, када су се дотадашње политичке методе прве генерације судариле са класном стварношћу, до расцепа у самој међукласи и до двеју различитих политика и тактика.

Наравно, и овде као и код многих других цепања и подела нису границе изгледале сасвим оштре. Било је централиста који су се налазили између група, који нису потпуно схватили разлике и раздвајања, које је на једну страну вукла социјална ситуација, на другу политичко резоновање инфицирано разним утицајима, било је колебања која су произлазила из замршености саме проблематике, било је неодлучности услед различитих темперамената. Ретроспективно посматрајући, међутим, ова оштрина се јасније види, и због бољег разумевања њу ваља нарочито под-

вући. Она је стварно постојала онаква каква се данас у историској ретроспективи види, ако се њено вербалистичко ублажавање и прикривање уклони, посматра само акција.

Супротно овом основном цепању интелигенције прве и друге генерације, које није само политичко него и социјално, расцеп између два крила прве генерације изгледао је оштрији него што је стварно био. Он је дошао као последица одвајања грађанства од политичке концепције интелектуалаца, потпуног слома идеја из 1905 године. Оштрина овог расцепа била је уствари само вербалистичка, а он сам био је једино политички, не социјални расцеп. Ретроспективно посматран, и гледан као акција он је био много мање оштар него што је изгледао, и разлике између групе „Српске ријечи” и групе „Народ” биле су квалитативно исте, иако су изгледале јаче него разлике између групе „Народ” и друге генерације, које су, иако су изгледале блаже, биле квалитативно различите.

Цела прва генерација, ма колико да се између себе свађала,¹⁾ била је као целина легалистичка и опортунистичка, цела друга генерација, без обзира да ли је сва била терористичка, била је у основи револуционарна.

Једна мања група интелектуалаца чији је најтипичнији претставник Петар Кочић, врло брзо је напустила идеју о самосталној политичкој улози интелигенције и политички се везала са сељаштвом. Њена политичка делатност не може се везати за појам интелигенције како смо га овде фиксирали.

¹⁾ Требало је да дође чак до двобоја између д-р Милана Сршкића и Васиља Грђића, који су стварно били најтипичнији претставници ових двеју франкција прве генерације.

ДВА НАЦИОНАЛИЗМА

Српски национализам у Босни и Херцеговини формирао се током деветнаестог века. Његово буђење, развој и садржај последице су двају различитих фактора који су подједнако деловали, али чији је тачан квантитативни однос у генези српског национализма у Босни тешко одредити, углавном због тога што нису деловали и дејствовали одвојено и временски сукцесивно, него заједно и истовремено.

То су унутрашњи и спољни фактор. Први је везан за феудализам у земљи, други за постојање слободних српских националних држава.

Босанско-херцеговачки феудализам разликовао се у много чему од западно-европског. За наш проблем међутим нису све те разлике (структурелне, правне и остале) важне, сем једне и го формалне. Док у западној Европи феудални класни односи нису били верски обележени, у Босни и Херцеговини јесу. Скоро сви феудални господари су муслимани, скоро сви кметови хришћани. То се види из следеће табеле, која, иако не представља сасвим тачну слику, јер су подаци из доба окупације када су се већ односи нешто мало изменили на штету муслимана (већи број хришћанских спахија, мањи број услед откупа хришћанских кметова), ипак илуструје горњу тврдњу:

кметови	73.92%	21.49%	4.58%
претежно кметови	54.96%	37.83%	7.21%
претежно слободни сељаци	51.63%	38.28%	10.09%
спахије	6.05%	2.55%	91.15%

Поред тога, - и сав феудални апарат био је муслимански. Већи део муслиманског елемента у Босни и Херцеговини живео је непосредно од феудума, било као спахије, било као њихови или верски функционери. Тако је већ од самог почетка турске владавине у Босни супротност између ага и бегова с једне и раје с друге стране имала и свој идеолошки облик, који уствари претставља почетни облик српског национализма. Верске борбе постале су политичке борбе, и многи устанци у седамнаестом, осамнаестом и првој половини деветнаестог века као једини идеолошки захтев постављају једнакост вера. Поред феудалних господара и државна власт је била муслиманска. И када је, временом, услед ратних, финансиских и политичких тешкоћа, дошло у турској царевини до померања односа снага на штету централне власти а у корист феудалаца, и када је услед тога престао релативно миран и несметан живот раје, дошло је у многим турским покрајинама, па и у Босни, до унифицирања политичке и економске власти, до јединства турских државних органа и муслиманских феудалних господара у односу према раји. На тај начин опозиција муслиман-хришћанин постаје све више политичка, и добија и свој конкретан социјални садржај: борба за слободу кметова, свој национални садржај: борба против турске државе и свој логичан закључак: да је то једна борба и једини излаз.

Овај процес идеолошког трансформирања борбе кметова против феудализма и његове политичке власти из верских у националне форме, трајао је доста дуго, и сазревао је у свести сељачких маса као сазнање о потреби негирања турске државе. Екстерни елементи су тај процес убрзали, проширили га, пробудили га тамо где се није био јавио, и на крају, преко грађанства, помогли да се политички формулише.

Само постојање двеју самосталних и независних српских националних држава без бегова и кметова, са слободном земљом, било је већ довољно, да делује на развој националне свести код Срба у Босни и Херцеговини. Њихово постојање као српских држава значило је практично остварење свега онога што је православна раја у Босни и Херцеговини желела: слобода на земљу и слобода вере. И једини политички закључак из тога сазнања могао је да буде: негација муслиманског феудализма и турске државе. И она је уистину постала главни садржај српског национализма. Али, с обзиром на заосталост сељачких маса, на њихову необавештеност и изолованост, овај спољни фактор не би могао сам по себи, само као постојање, да иде у ширину, да захвати све или бар већину сељачких маса и не би могао, што је за обе српске државе са њихове тачке гледишта било најважније, да организује националну свест и национални отпор. За то је био потребан активитет. Због тога су обе државе приступиле живој пропаганди. Србија у Босни, Црна Гора у Херцеговини. Српска пропаганда почела је под кнезом Михаилом (у оквиру његових спољнополитичких планова), а организовао је Илија Гарашанин, који је у свим крајевима Босне имао своје агенте. То су већином били учи-

тељи и свештеници, који су се касније истакли у политичком животу земље и у устанцима као Васа Пелагић, Сава Косановић, Серафим Перовић, Богољуб Петрановић итд. У Херцеговини, која је била „интересна сфера“ династије Обреновића, од пропаганде се чак прешло и на заједничку акцију и на заједничке ратове против Турака (Грахово 1858). Разумљиво, да је ова пропаганда имала најпотпунији успех код младог српског грађанства, које је, долазећи са села, у њој нашло свој националистички верују.

У развоју национализма код градског становништва опозиција кмет-феудалац није била непосредна, него се само рефлектовала, и то као опозиција муслиман-православни, и тако прикључивала опозицији која је самостално постојала у граду. У селу је феудална економска власт са њеним политичким конзеквенцијама била примарна, у граду, још неразвијеном, феудална политичка власт као конзеквенција економске власти била је примарна. Кмет је опонирао систему који га је експлоатисао, и опонирајући му морао је доћи у сукоб и са његовом политиком. Грађанство је опонирало политици која му је ометала развој, и опонирајући јој, морало је доћи у сукоб са системом, који је ту политику створио и одржао. Тако су сељаци дошли до сазнања да не могу феудализам ликвидирати без његове политичке ликвидације, а грађани да га не могу политички ликвидирати без његове економске ликвидације (која би уосталом, иако у том периоду развоја није била још неопходна за развој грађанства, добро дошла). Тако се дошло до јединствених националних циљева и до заједничке националистичке политике.

Тек је окупација открила различитост ових позиција, и откривши је, истовремено је проду-бљавала. Окупација је као политички акт омогућила привредни развој земље на сасвим дру-гим основама. Младо српско грађанство, које више не мора да се бори против политичких сметњи феудализма, напушта сада борбу и про-тив његових економских институција. У његовом национализму не постоји више као конститутивни елеменат опозиција муслиман-православни, иде-олошки облик опозиције бег-кмет. Сељаштво, међутим, и даље осећа ту опозицију, само што је опозицију према турској држави сада пренело на Аустро-Угарску. Иако је ова опозиција зајед-ничка са грађанском, она није с њом идентична. Грађанство се супротставља аустриској власти као сметњи само националног ослобођења („со-цијално“ није више за њега интересантно, јер му је аустриска власт омогућила привредни развој и богаћење), сељаштво се супротставља аустри-ској власти као сметњи и националног и соци-јалног ослобођења, које за њега има свој конкре-тан садржај у разрешењу феудалних односа. За њега је и сада рушење туђинске власти идентично са рушењем феудализма, као што је било у доба турског ропства, и зато је његов национализам садржајно остао непромењен. Два национализма, не само са различитим садржинама, него и са различитом динамиком.

Линија овог развоја је нема сумње конзе-квентна и логична. Сељаштво и грађанство су под Турском хтели једно и под националним ре-шењем разумевали једно. После окупације они не желе више једно, него двоје, и то и сада из истих разлога из којих су раније желели једно. То је, уствари, суштина целог проблема. Промена

друштвених односа морала је нужно изменити и друштвене захтеве класа, који се, једном идентични због истог односа према једном одређеном друштвеном поретку, морају при промени, или чак и при модификацији тога поретка, да мењају због промене свога класног односа према њему.

Промена социјалне садржине грађанског српског национализма у Босни и Херцеговини не значи никако и ишчезавање тога национализма уопште. Напротив, он живи и даље, и налази у самој националној стварности српског народа у Аустро-Угарској и у постојању самосталне српске државе своје животне сокове. Његова борба против страног капитала и стране бирократије исто тако га подржава. Али, он је изгубио своју револуционарну снагу, престао је да буде носилац национално-револуционарне борбе, коју је сада преузео само сељачки национализам, који не само у националној него и у социјалној стварности своје земље налази ферменте свога даљег постојања и деловања.

Грађански национализам постао је опортунистички, поступан, нединамичан и недемократски, али — организован. Сељачки национализам остао је револуционаран, радикалан, демократски и динамичан, али — неорганизован.

Не поричући босанској српској чаршији национализам, ми јој поричемо родољубивост коју јој многи писци приписују, сматрајући да је сваки национализам истовремено и патриотизам. Узмимо конкретан пример оснивања и развоја српских банака у Босни и Херцеговини. Ову акцију многи (М. Марковић, В. Ристић, В. Ћоровић) сматрају родољубивом *par excellence*. Међутим, и најповршнија анализа откриће, да се овде ради само о једној манифестацији грађанског национализма.

Оснивање банака имало је за полазну тачку следећу „родољубиву” мисао: за развој националног капитала у Босни и Херцеговини много је боље и корисније, да са српским уштеђевинама располажу српске банке, и да српске камате, углавном део вишка вредности српског сељака, иде у џепове српских капиталиста, место страних који су разапели своје мреже по целој земљи у виду својих филијала. Са тачке гледишта српског грађанства, несумњиво, националистичка политика у односу према страном капиталу. Међутим, у односу према српском селу ова акција губи свој национални значај. Капитал је анационалан, камате исто тако. Патриотизам нема никакве везе са стварним смислом ове акције, која није ништа друго него борба са страним капиталом о висини удела у експлоатацији села. Уколико се пак извесне банке, а тих је било врло мало, нису бавиле сељачким меницама, њихов однос према селу, што значи према већини српског народа у Босни, није самим тим постао родољубив.

— Већ је споменута политичка сарадња српске чаршије и беговата. О њој ће доцније још бити речи. Овде само желимо да је поменемо у вези са проблемом родољубивости. Јасно је, да се родољубивост једне акције може ценити само са тачке гледишта интереса већине народа. Међутим, политика савеза са беговатом била је противна интересима већине српског народа, јер је била супротна интересима сељаштва. Али је за то била у интересу мањине, у интересу чаршије, која је са своје позиције у њој гледала базу своје (и опште) националне политике. (О могућностима једне муслиманско-српске политике овде није реч.) Конзеквенција овог става и овако конципиране националне политике јесте и гласање Глигорија

Јефтановића и једанаест његових пријатеља, посланика у сабору, против законског предлога о облигатном откуп кметова. Овај став је очевидно неродољубив, без обзира на образложење које је дао Јефтановић, да овим гласањем жели да се спречи дефинитиван расцеп између српске чаршије и муслиманског беговата (он, наравно, каже — Срба и муслимана). Ову политику водили су исти они људи који су, место облигатног откупа ставили кмету новац на расположење (уз камате — разуме се) да се сам откупи. Постоји, као што видимо, прилично уска веза између „патриотске” акције за отварање банака и „патриотског” гласања за факултативни откуп кметова.

ПОЛИТИЧКИ ОДНОСИ И ГРУПЕ

Терен на коме национализам не може остати само фраза, јесте политичка акција. Ту, где он долази у непосредан однос са стварношћу, може се једино проверити и његов социјални садржај и његов друштвени смисао, може се једино видети колико је фраза и колико то није. Због тога, лабораториум за проучавање свих реакција национализма може бити једино политичка акција. Одвајање и утврђивање ових разних елемената национализма не значи и њихово политичко квалификовање. Има ситуација када и фраза може да буде политички релевантна чињеница. Декоративни и фразерски елементи национализма могу да буду стављени пред алтернативу или да ликвидирају, или пак, да допусте да буду искоришћени у општој борби народа против националног непријатеља. Пред ту алтернативу га ставља обично освајачка политика у доба одлучних битака, када и фраза и декорација могу да постану политички важни, и када могу да буду искоришћени као симболи и против воље оних који у њима гледају једини садржај национализма. У босанско-херцеговачком случају то се догодило за време рата, и зато су аустро-угарске власти тада прогониле и кажњавале и оне који су до тада мирно и несметано могли да манифестују свој национализам. Они су били увучени у борбу, коју

нису тражили, коју нису хтели и од које су бежали тридесет пет година. Због борбе других, због оштрине те борбе и због једног сукоба ван њега, сукоба које је потајно прижељкивало, српско босанско грађанство са својим национализмом постало је политички квантитет. Оно је морало да поднесе жртву и да као носилац једног национализма, који је сада, због догађања које није произашло из њега, добио друкчије осветљење и други значај — буде третирано као политички непогодан фактор. Да је међутим, пре избијања рата његов положај био друкчији и да је био друкчије третиран доказују и следеће речи д-р Николе Стојановића: „Ми се сами чудимо, гледајући ретроспективно на тадање наше држање, како је оно могло да се одржава и трпи толико бунтовно у једној европској уређеној држави. Али се зато бес Аустро-Угарске излио за време Светског Рата.”¹⁾

За разумевање политичке активности у Босни и Херцеговини, за разумевање политичких подвајања и политичких борби међу самим Србима, за разумевање сукоба који су у тим борбама били чести и оштри, било је уистину потребно претходно извршити анализу економских и социјалних односа, као и анализу идеолошке структуре српског босанског друштва, јер до данас се у нашој науци и публицистици на ту борбу гледало као на неку епопеју у којој су све народне снаге биле хармонично управљене у једном правцу, гледало се само као на „дивовску борбу којој је било мало равних у новој историји Европе”.²⁾ Без ове анализе била би неразумљива и црквено-школска

¹⁾ Напор, Д-р Никола Стојановић: *Поглед на Босанску политику од 1903 до 1914*, с. 177 и даље.

²⁾ Цит. дело, с. 169.

аутономистичка акција, и Српска народна организација, и генерални штрајк, и Српска ријеч, и Отаџбина, и Народ, и Истина, и сељачки штрајк, и Жерајић и Принцип, и све би могло да изгледа и као обична смена генерација, као природан редослед, као спирални развитак једне у основи јединствене акције и борбе, и све би се могло приказивати фигуративно и као нека врста политичке пирамиде чија је база Глиша Јефтановић, Милан Сршкић, Пера Стокановић и Данило Димовић, а врх — Жерајић, Гаћиновић и Принцип.

Уствари, српска политика у Босни била је разбијена и подвојена, и њене борбе нису само борбе против Аустрије, него и тешке унутрашње борбе које су биле последица класних односа и супротности, али које су се као различите и подвојене манифестовале баш у односу на Аустрију. Што су се класне супротности више заоштравале, то се, разумљиво, повећавао и јаз у српској босанској политици, то су и јасније и видљивије биле разлике политичког става према Аустрији. На једној страни све већа попустљивост и све већи конформизам, на другој — све већа непопустљивост и све већи неконформизам.

Један пресек кроз босанску политику од 1895 до 1914 то ће најбоље показати.

Црквено-школска аутономија

Развој српске политике у Босни и Херцеговини могли бисмо поделити у три главна периода. Први, од окупације до почетака стварања Српске народне организације 1905 године; други од 1905 до босанске уставности 1910; и трећи, од 1910 до атентата. Први период је најдужи, нај-

једноставнији и најмртвији. У њему политички суверено влада чаршија. Други период је краћи, живљи, компликованији и борбенији. У њему прва генерација интелигенције води борбу за остварење своје концепције јединства и за своје политичко вођство. Трећи је најкраћи, најбурнији и најборбенији. Класне супротности добијају своје јасне политичке облике, и у њему сељаштво успева да се једним великим делом ослободи „савеза” са грађанством, а друга генерација интелигенције да дефинитивно прекине са дотадашњом политиком и методима борбе прве генерације.

Први период је почео после слома муслиманског и делимично српског отпора окупацији. Основна политичка мисао код Срба, после окупације, била је углавном ова: Кад већ не може да „дође” Србија, онда је боље да буде и Аустрија него Турска, јер ће ова бар завести ред и мир у земљи. Ми са новим стањем нисмо задовољни, али се с њим миримо. Бар један део наших захтева нова власт ће решити, бар један део наших потреба нова власт ће задовољити. Сељацима је говорено да ће Аустро-Угарска решити феудално питање, јер је то и један од услова окупационог мандата. Сем са устанком у једном делу Херцеговине 1882 године, аустриске власти нису имале да се боре са озбиљнијим политичким тешкоћама од стране Срба. Политички живот био је потпуно угаснуо. Српско грађанство се почело економски да снажи, а српски кметови су чекали, иако су прижељкивали нову буну — осећали су да се без буне неће ништа моћи да догоди. „Било је то за оне последње буне, да богда не била последња” — каже Кочићев Симеон ђак, и тиме из-

ражава стварно осећање и расположење кмета у ишчекивању.

Муслимани, под утицајем вере и услед губљења политичке власти, били су неповерљиви и непријатељски према новој власти. После првог оружаног отпора самој окупацији, они су почели да се у масама исељавају. Једино је код Хрвата постојала једна струја која се политички позитивно односила према новој власти. Њу је политички инаугурисао и водио нови врхбосански надбискуп д-р Јосип Штадлер (1881), и његов једини циљ је био доминација католичанства у Босни и Херцеговини. Резултати његова рада а нарочито прозелитизма, који је он форсирао у споразуму са Калајем, били су веома негативни за односе разних народа и конфесија у земљи. Они су заострили односе између католика с једне и православних и муслимана с друге стране, што је дуго година ометало сарадњу и заједнички став према бечкој влади. Прва политичка акција Срба почиње тек у последњој деценији деветнаестог века. Она је по своме опсегу мала, по замаху слабашна, а по методима молитељска и пасивна.¹⁾ Та је акција позната под именом борбе за црквено-школску аутономију, која је нешто организованије почела да се води 1896, а завршена је 1905 царском одлуком којом се до једне извесне границе обез-

¹⁾ „Вође народне — 19/31/III-1897 предају други Царски Меморандум цару. Он их је најпосле примио у аудиенцију. Њихов успех поздравља цео народ православне и муслиманске вере.“ — Напор, Мирко Максимовић: *Црквене борбе и покрети*, с. 85.

„Овакав поступак доводи народ до тога да употреби последња средства: цркве се не похађају, не примају се свете тајне, деца се не крштавају, народ се не причешћује, не венчава и мртви се сахрањују без црквеног обреда.“ — *цит. дело*, с. 85.

беђује црквена и школска аутономија. Ову акцију водило је грађанство са једним делом свештенства, док је други део свештенства, углавном више био на страни владе и задовољавао се конкордатом склопљеним између Аустро-Угарске и Васељенске патријаршије (1880). Политичко вођство грађанства било је искључиво. Народне масе, уколико су уопште биле покренуте овом акцијом, имале су само да слушају директиве. Ова аутономистичка акција била је строго ограничена: у току њеног трајања на друга питања није се уопште ни мислило, нити су ма какве друге акције покретане. Девет година Г. Јефтановић и другови сматрали су себе, и тражили да буду сматрани, вођима српскога народа, у чему су великим делом и успели. Догађало се да су у појединим местима људи испрезали „коње испред њих и возили их сами у силном одушевљењу”.¹⁾

Онај део народа, дакле, који је био захваћен овом акцијом, веровао је у своје вође, веровао је и у саму акцију, иако у њој није активно учествовао (сем што, евентуално, није ишао у цркву где је ова постојала), иако није био ни питан ни консултован, иако није политички од ове акције могао очекивати неке веће користи. Проблем, да ли ће он бирати пароха или не, заиста није био примарни проблем српског села тада, као што то није била ни извесна аутономија црквено-школских општина у погледу подизања школа, када већина сеоских општина није имала средстава да ту своју теориску аутономију практично реализује подизањем школа (од 1879 до 1914 подигнуто је свега неколико десетина српских конфесионалних школа, од којих већина у градовима). Ова акција би

¹⁾ Цит. дело, с. 87.

се могла сматрати историски корисном и, можда, у том моменту једино могућном и ефикасном, да је претстављала етапу, свакако много краћу, и да је као таква вођена. Њен значај састојао би се онда у томе што би подигла морал, извршила једну извесну политичку мобилизацију и била, у неку руку, васпитна политичка школа народа у новим приликама. Међутим, она је била постала сама себи циљ и, дабome, да тако постављена није могла у развоју српске политике у Босни и Херцеговини да буде полазна тачка и основ даље борбе, како то изгледа према идеализаторској послератној историографији.¹⁾

Завршена компромисом а не победом, ова борба није по замисли самих вођа требало да се развија даље и да тако прелази из једне етапе, додуше врло дугачке, у другу. Када су друге снаге тражиле наставак, онда је чак дошло и до сукоба. Чаршија, водећи елеменат црквено-школ-

¹⁾ „Значај аутономне борбе за ослобођење народа у томе је, што је народ православне и муслиманске вере у току борбе васпитао целу генерацију у борбеном духу, подигао пали морал и заједнички циљ — аутономију верских и просветних институција.“ — Цит. дело, с. 105.

„Многима се чинило да су мотиви те борбе у средње-вековној традицији и да је она сама била постављена у узак оквир, али та критика није оправдана. Бранећи своја стара права народ је овим покретом хтео да изрази своје незадовољство са новом управом уопште, а оквир цркве, вакуфа и школе био је погодан да у земљи, где није било никаквих грађанских слобода и где је владала превентивна цензура, могу уопште кренути акцију.“ — Д-р Владимир Ћоровић: *Политичке прилике*, с. 35.

„Нов покрет, овог пута грађански, почиње 1896 год. за аутономију српско-православне верске организације. У суштини, то је чисто национални покрет који је узео ту једину могућну форму за то доба.“ — Напор, Д-р Н. Стојановић: *Поглед на Босанску Политику од 1903 до 1914*.

ске акције, бојала се да евентуалном борбом изгуби оно што је добијено молбом. Овај њен став најбоља је карактеристика политичког садржаја акције од ње вођене.

Црквено-школска аутономија, као политички циљ кога ваља постићи, и једном постигнут пошто-пото одржати, типична је за национализам грађанства, које је тај циљ поставило, за њега се залагало, па чак пристајало и на извесне персекуције (углавном новчане и материјалне природе: глобе, одузимање концесија, отказивање кредита, уклањање с положаја, итд.) и које га је сматрало као велики успех српске националне политике.

Шта се постигло са овом половном конфесионалном и културном аутономијом? Одржање и самоуправа православне цркве и васпитање деце у (малобројним) конфесионалним школама. Несумњиво, два успеха која се углавном поклапају са садржајем грађанског материјализма, али који задовољавају само неке споредне садржајне елементе сељачког национализма. Вођена помоћу народа, али без њега, ова акција, уствари, није била ни борба ни успех. Половична као акција, није могла бити потпуна ни као успех. Она претставља компромис који је више последица промене политике Беча, услед општег притиска народног нерасположења, са новом влашћу, него што је непосредни резултат саме акције. После Калајеве смрти дошло је до мењања његове политике. Искуство је показало да њу није било могуће позитивно изградити. Са доласком Буријана на положај Министра за Босну, Беч је квитирао слом Калајевог „бошњаклука“ и настојао сада да придобије водећи (грађански) српски национализам за једну конструктивну и лојалну сарадњу. Ново сазнање Беча било је да српски национализам, једном ство-

рен, не може постати босански, али да може бити опортунистички, и у ту сврху потребно је задовољити оне захтеве национализма који не претстављају негирање постојећег стања, а то су у конкретном случају били захтеви грађанства. Радило се, дакле, о новим методима у тражењу политичког упоришта режима у земљи. На линији ове нове политике лежи и давање црквено-школске аутономије.

Нешто касније започета (1899), али годинама паралелно вођена, јесте и акција муслимана за верску и вакуфско-меарифску аутономију, која је успешно довршена 1909 године, када се муслиманско политичко вођство, после анексије и држања Турске у анексионој кризи, потпуно приклонило Бечу.

Током ових двеју акција дошло је и до већег политичког зближења између муслиманских и српских врхова, и до политичке сарадње, која се, углавном, тицала државно-правних и административних односа у новој држави. Сва остала питања, па разуме се и питање положаја кметова, остављена су по страни. Српско вођство није због тога чак покретало феудално питање, не само у односу према свом савезнику, него ни у односу према Бечу. Практично је, дакле, ова сарадња српског грађанства и муслиманског беговата, значила да је град, спроводећи своју концепцију националне политике, жртвовао интересе села. Садржајне разлике доводиле су тако до политичких консеквенција, да је српском грађанству, с његове тачке гледишта, изгледао разумнији и кориснији савез са беговима и агама него са кметовима.

Сваки савез, па и савез чаршије и беговата, мора имати један одређени циљ и мора бити уперен против некога. Сваки политички савез, било

унутрашњо-политички, било спољно-политички, изазива одмах и питање: због чега и против кога? Шта су хтели постићи Јефтановић и Фирдус својим савезом?

Услове за његово стварање видели смо. Они се, пре свега, налазе у фактичном раздвајању и разлазу интереса српске чаршије и српског села, у економском и социјалном полету и јачању првог, и у економском и социјалном заостајању и слабљењу другог. Јединство из 1875/76 је разбијено и грађанство више није, и видели смо зашто не може да буде, носилац своје сопствене, грађанско- демократске револуције.

Међутим, једна буржоазија која није абдицирала на све своје националне претензије, и поготово она, која жели да на територији, коју сматра својом националном територијом („Босна је српска земља”), буде искључиви господар и корисник њених природних богатстава и привредних могућности, не одриче се политичке борбе уопште, него, мењајући се сама, мења само методе. Одричући се конкретно својих ранијих револуционарних метода борбе, она се самим тим морала стварно одрећи и савеза са револуционарним снагама села. Није свако заједничко иступање или заједничко идење — савез. Ако је српском босанском грађанству у извесним моментима и успевало да поведе један део сељаштва за собом (углавном само оног које се налази око градова), онда се то не може сматрати политичким савезом, него искоришћавањем политички незрелих или заведених маса. У сваком савезу морају главни интереси савезника да буду узети у обзир. Савез са сељаштвом на националној основи морао је, према томе, да садржи у себи захтев и за укидањем феудалних односа, пошто су кметови у националној борби гле-

дали пут свога социјалног ослобођења. Сваки савез, који не би водио рачуна о њиховом главном интересу, био је за њих беспредметан.

Српском грађанству, које се више није могло вратити на своје раније позиције, указивала се као једина национално-политичка линија сарадња и савез са беговатом. Оно је, у овој политици савеза, видело замену свога ранијег савезништва и сматрало је да би и сељаштво, у националном интересу, требало да прихвати ову политику и да јој следује.

Савез српског и хрватског грађанства, који би, апстрактно узет, био разумљивији и ближи, није се могао остварити због оштре супротности између српских и хрватских националних претензија на Босну и Херцеговину и због идентификовања једног дела хрватског грађанства, под утицајем католичке цркве, са аустриском политиком, која је, међутим, како каже Вјекослав Јелавић, фаворизовала додуше католичанство, али сузбијала хрватство. Ову дистинкцију нису тада правили ни Срби ни Хрвати, чиме је стварно била практично онемогућена свака сарадња. Због тога је у једној земљи са два господара, за српско грађанство био прихватљивији савез са једном национално неформираним групом, која тендирајући формалном господару — султану — значи једну деструктивну снагу, него са национално формираним Хрватима, који, тендирајући из верских разлога стварном господару — ћесару — значе једну конструктивну снагу у новом стању.

Овај политички ослонац на муслимане почетком двадесетог века, ослонац на султана, довео је и до конкретних политичких формулација, како се то види и из тајног писменог споразума између чаршије и беговата или како то каже г.

Ђоровић, између старијих српских и муслиманских вођа. У првој тачци тога споразума каже се:

„Срби православне и муслиманске вере обавезују се радити и сав народ позвати да на томе ради, да Босна и Херцеговина добију своју самоуправу под врховном власти свога суверена султана. Када то буде народ ће по својој слободној вољи уредити унутрашње стање земље и бирати гувернера, наизменице једног муслимана и једног православног Србина.”¹⁾

Пре свега: овај програм је сакривен не само од Беча него и од Босне. За њега, сем његових потписника и њихове уже околине, није нико знао. То значи да то није био акциони програм, није био борбени програм, па самим тим није био ни програм који је у политичком животу земље могао да буде тачка политичког окупљања. Према томе, једини његов циљ могао је да буде споразум између врхова, нека врста међусобног уверавања и обезбеђења да и једни и други иду за истом ствари. Иначе, овај програм је аутономистички, и он је, уствари, наставак старе беговске аутономистичке политике, и као такав неприхватљив за српске сељачке масе, које нису имале шта да очекују од једне аутономије „под врховном власти свога суверена султана”, а под практичном влашћу једног муслиманског (тј. беговског) гувернера. Шта је српска чаршија конкретно мислила постићи овим споразумом, у коме се нарочито наглашава султанова сувереност, споредно је питање, када се ради о томе да се утврди основна политичка линија српског грађанства у првом периоду босанске политике. Да ли је то била тактика која је ишла за тим да се придобију муслимани или тактика да

¹⁾ Д-р Владимир Ђоровић: *Политичке прилике*, с. 39.

се учени Беч, или обоје, и да ли је то уопште била тактика само је питање секундарног значаја. Код оцене овог програма важно је и примарно оно што у њега није унесено и што није могло бити унесено, с обзиром на класну природу партнера који су овај споразум правили.

Према томе, на питање за чим је овај савез нишао и против кога је био уперен, лако је одговорити. Савез је био уперен против централизма уопште и против оних снага које су се бориле или, ако се још нису бориле, које су тежиле за једним решењем босанског питања у једном другом и ширем оквиру него што је био босански, и поготово у другом оквиру него што би то био турски. Његов конкретан политички циљ била је аутономија Босне и Херцеговине, у којима би политичку власт делили између себе беговат и српско грађанство.

То је, дакле била политичка мисао српске чаршије која је произашла из акције за црквено-школску аутономију. Иако је у каснијим периодима морала бити измењена и модификована услед политичког активирања и других друштвених група, она је ипак карактеристична и за све касније политичке замисли и акције српског грађанства.

Српска народна организација

Прва појава српске интелигенције у јавном животу земље није везана за политичку, него за културну акцију. Прва генерација српских интелектуалаца приступа 1902 године првом оснивању „Просвете” и тек по завршетку аутономне акције ступа активно и на политичко поприште, тражећи да се борба настави у новој форми са новим

задацима. Томе су се противили дотадашњи политички вођи сматрајући да све што прелази црквену и школску аутономију претставља опасност и авантуру.¹⁾

Иако је један део свештенства учествовао у вођењу аутономне акције, ипак је она претежно била у рукама трговаца. То су били, углавном, примитивни људи, практичари, без образовања, и скоро без икаквог солиднијег познавања политичких прилика у свету, па и у аустро-угарској монархији. Социјалне и политичке идеје ван Босне и Херцеговине биле су им непознате и стране. С те стране нису били подложни никаквим утицајима. Њихов политички кретириум била је само њихова, са стране ничим неометана свакодневна пракса, и они се нису ни за моменат одвајали од оних чињеница и појава, које су им, са те тачке гледишта, изгледале јасне и очевидне, и које су по њиховом здравом разуму морале бити једино меродавне у њиховом политичком опредељивању и деловању. Они су били Срби и православни. То је била једна страна њихова гледања. Али, они су били и трговци и имућни људи, и желели су да постану још имућнији. То је била друга страна њихова гледања. Да би остали Срби и православни, а то су они желели, била им је потребна културна и црквена аутономија. И зато су ишли чак и у борбу, али, и то је битно, у борбу која не сме онемогућити настављање њихова посла као

¹⁾ Сама ова чињеница противљења доказује да ова борба, коју и г. Н. Стојановић назива „грађанском“, подразумевајући под тим појмом у суштини „чисто национални покрет“, није била, по замисли њених вођа никаква етапа, него једна самостална акција. Дабоме, да ова чињеница захтева друкчију интерпретацију појма „грађански“, него што је даје г. Никола Стојановић.

трговаца (уз извесне жртве, разуме се). Не сме се ништа учинити што би омело нормалан привредни живот, не сме се, дакле, реметити мир и ред, пошто је то први услов трговања, што су они сами могли и емпириски да утврде, упоређујући ново стање са старим. Бити Србин и остати Србин, то је један постулат, бити богат Србин, то је други постулат — јер бити Србин значи бити непријатељ Аустрије, бити богат Србин значи бити јачи непријатељ Аустрије. Ова мисао довела је, како смо видели, и до теорије о родољубивости изолованог економског јачања грађанства.

Прва генерација интелектуалаца произашла је углавном из истих кругова, али под разним утицајима са стране. Културнија, мање везана за непосредни привредни живот, иако ограничена њиме, она се није могла задовољити формама досадашњег политичког живота. Не негирајући и не одбацујући основни политички став грађанства — конформизам и легалитет,¹⁾ она тражи нове политичке путеве и нове политичке форме, настоји да дотадашњој политици грађанства даде шири замах, да га извуче са седница црквено-школских општина, да створи један политички покрет који би личио на модерне европске покрете, и да, најзад, истичући и формулишући јасније националне претензије грађанства, постави и питања која јаче интересују саму интелигенцију: питање школа, питање национализовања администрације, питање грађанских слобода и слободне штампе, питање слободног политичког организовања. Била су то

¹⁾ „Старији“ су хтели националну борбу у облику верско-автономне, „млади“ у облику борбе политичко-економске; „најмлађи су ишли чак до револуције“ — констатује Никола Стојановић, један од вођа „младих“. — Напор, цит. чл. 178.

политичка стремљења и идеје грађанско-демократске Европе, у којој тада није више било феудалног ропства као у Босни и Херцеговини. Ту разлику морали су видети и носиоци нове политике у Босни, и због тога су својим захтевима додавали и захтев за решење аграрног питања, али на њему нису инсистирали. То је, уосталом, било и разумљиво. Инсистирати на њему, значило је узети се за сељаштво, значило је поћи једним другим политичким путем, који би морао да дивергира од оних политичких метода које су они, видевши их на страни, хтели да примене. Једино што су мислили да могу учинити у оквиру својих политичких идеја, било је задругарство. Оно се није нарочито јако развило, и његов утицај на селу био је релативно мали. Задругарством, међутим, није се могло решавати кметско питање. Оно се могло решавати само социјалном борбом, за коју прва генерација интелигенције није имала разумевања, и због тога је није ни хтела.

Програм Српске народне организације од 1907, који је дело ове прве генерације интелектуалаца, садржи у себи све елементе програма једне демократске странке. У њему су фиксирани ови основни политички принципи: право самоопредељења, народ је извор сваке власти, једнакост пред законом, верска толеранција, слобода личности и имовине. Конкретни политички захтеви су: аутономија Босне и Херцеговине, парламентарна влада, општинска самоуправа, независни судови, обавезна школска настава. У четвртном одељку програма: реформе у државном и друштвеном животу траже се у 21 тачци разне мере привредног, социјалног, културног и административног значаја, кроз које се најбоље може видети практични смисао нове политике инаугурисане новим про-

грамом. Једна једина тачка третира питање аграрних односа и у њој је овако формулисан захтев грађанске демократије у том питању:

„Аграрно питање је животно. Заинтересовани фактори морају настојати да ово не само економско него и политичко и социјално питање рјеше што прије праведним начином, имајући у виду националне интересе и одржавање друштвених сталежа и стварајући уједно услове за напредак земљорадника. Узакоњење и свестрано обезбеђење земљорадничких права, нарочито првенства у праву првооткупа.” (Чл. 2 четвртог одељка Програма српске народне организације.)

Још свега две тачке (3 и 4) говоре о неким сељачким питањима. У једној се тражи обезбеђење минимума егзистенције од извршења, а у другој промена наследног права (како и у коме правцу не каже се), да би се спречило комадање земље.

Дакле, у члану 2 рекла је српска грађанска политика (и чаршија и интелигенција) све што мисли о феудалном проблему своје земље. А то је уистину врло мало са тачке гледишта сељака, врло много са тачке гледишта бегова. Прво што упада у очи у овом програматском ставу јесте, да није категоричан, иако је „аграрно питање животно”. Констатује се само да надлежни морају „настојати” да се оно „праведно” реши. Шта се има подразумевати под тим „праведно” објашњава следећа реченица, која тражи одржавање „друштвених сталежа”. У Босни и Херцеговини постојао је у то доба и „сталеж” феудалаца. Радикално решење аграрног и кметског питања, међутим, није могло претпостављати његово држање. Ослобођење кметова значило би предају кметске земље кмету који

је обрађује. Решење аграрног питања значило би аграрну реформу, одузимање и поделу беглучке земље, јер без тога би српски сељак, и поред разрешења феудалних односа, био без довољно земље. Према томе „одржање сталежа” могло се схватити само тако, да творци програма Српске народне организације и идеолози јединства српске политичке борбе нису ни помишљали на решење аграрног питања, на поделу беглучке земље. Само тако су се могли „одржати сталежи”. Бегови и аге (не сви додуше, јер је било доста велики број малих ага, који или нису имали беглучке земље или су је имали врло мало) остали би велепоседници, иако не би били више власници кметске земље, за чији губитак би, свакако, требали да добију новчану отштету, пошто ни најдалекосежнији предлог није ишао даље од облигатног откупа.

Међутим, у другим питањима, која се тичу непосредних интереса грађанства или интелигенције, став је много резолутнији и оштрији. На пример чл. 10: „Сва чиновничка места имају да попуне домаћи синови.” Или чл. 11: „У свим државним пословима и предузећима имају право првенства домаћи”.

Програм српске народне организације, и она сама, резултат су политичког компромиса између трговаца, познатих из аутономистичке акције, и прве генерације интелектуалаца. Први су инсистирали на свом ставу према беговату („одржање сталежа”), и ту су победили, што није било ни тешко. Други су тражили нове форме политичког живота, нове речи у политичкој борби, нове ставове према извесним политичким питањима (демократски принципи), и ту су победили. Сељаштво, као политички фактор и пре и за време стварања програма било је ван догађања, и није уче-

ствовало у стварању једне политичке организације, која је требала да буде и „његова”. Селаштво је било политички и културно толико заостало, и поред тога (а тобоже због тога) и годинама свесно остављено по страни, да оно није могло не само непосредно учествовати у изради програма, него није могло ни мимо њега постављати захтеве на један организован начин, иако су његове потребе и захтеви који из њих произилазе, били очевидни. Састав привременог одбора и главни претставници организације јасно показују које су друштвене снаге оствариле политичко јединство српског народа.”¹⁾

Група око „Отаџбине” и сам Петар Кочић учествују у стварању Српске народне организације, али они су тек на почетку свога политичког деловања, и њихова политичка искуства и сазнања су мала. Поред тога и њихов утицај није велик. Па ипак, изгледа, да ни тада већ нису сасвим задовољни са радом на оснивању организације. Тако „Отаџбина” поводом припрема за Митровданску оснивачку скупштину пише:

„У новом покрету за нашу политичку организацију избијају на површину врло карактеристични симптоми који нас у много нечем потсећају на минулу борбу, којој је главно обиљежје било: Ријетка неискреност и кобни закулисни рад, који се је на почетку свом тежином својом скрхао на

¹⁾ У привременом одбору Српске народне организације били су: Коста Кујунџић, трговац, Вукосав Груберовић, трговац, Ђорђе Малић, трговац, д-р Урош Круљ, лекар, д-р Никола Стојановић, адвокат и д-р Милан Сршкић, адвокат. Интересантно је исто тако видети ко су сазивачи конференција у Бањој Луци, на којој су се имали изабрати делегати. Од десет сазивача осам су трговци, и то имућни, а двојица занатлије.

искривљену и ломну грбачу овог нашег доброћудног и лаковерног народа.”¹⁾

Резимирајући разлике између периода до 1905 и оног после њега, могли бисмо рећи да се сада од црквене и културне аутономије прелази на политичку, од захтева за редом и поретком, на захтев да тај ред и поредак заведе и одржавају домаћи синови, од тихог коришћења привредног напретка грађанства у оквиру дотадашње колонијалне политике, на гласнији захтев да се домаћем елементу омогући улазак у индустрију и у привредно пословање државе .

Програм Српске народне организације, она сама и људи који је воде политички су значили: прво, продужење и обезбеђење сарадње са беговатом на бази одржања његових привилегија; друго, организовање политичког живота; треће, губљење могућног политичког руководства од стране трговаца; четврто, продужење политике без активног учешћа сељаштва; пето, легалност политичке акције.

Српска народна организација није никада постала оно што су њени оснивачи желели од ње да створе. Због свога састава неспособна за јединствену акцију, она је животарила, разбијена на три групе, без икакве акције. Извршивши политичку организацију града, она није успела да то уради са селом, и да тако политизира целу земљу и да је припреми и политички и организационо за веће борбе, акције и сударе који су претстојали. То се нарочито јасно испољило приликом анексије, када се цела активност организације свршила на једном протестном меморандуму (заједно са муслиманима) и на обавештајним путовањима по

¹⁾ „Отаџбина“, бр. 6 из 1907 године.

европским дворовима и претседничким канцеларијама. Услови за акцију су, међутим, постојали. Узбуђење у земљи било је због анексије врло велико, а исто тако и у иностранству. Анексија је осећана и сматрана као велики национални пораз, као национална трагедија. Народ је чекао, а вође су писале петиције. Аустрија је имала доста неприлика због анексије, али ниједна од њих није потицала из земље.

Група „Српска ријеч“

Јединство Српске народне организације било је само формално. Нису требале ни пуне четири године њеног живота па да се и та формална јединственост разбије, и да се издвоје групе које су стварно постојале и раније, иако су биле под једним кровом.

Чаршија, у својој већини, није се могла никакo помирити са настојањима интелигенције, да преузме вођство у своје руке. Она поготово није пристајала на то, јер се плашила да би политика коју она не би водила могла ипак да јој исклизне из руку, и да њу одведе на путеве којима она никакo није хтела да иде. Због тога су унутрашње борбе јаке, размимоилажења велика, сукоби неминовни.

Још пре босанске уставности искристалисале су се три струје у организацији, које су добиле имена према називима својих органа. То су: група Српска Ријеч, група Народ и група Отаџбина. Постојала је још једна политичка групација око листа „Дан“, али она је увек била ван оквира Српске народне организације и није имала скоро никаквог утицаја на политички живот земље.

Група Српска Ријеч била је чаршиска фракција, која није престајала да постоји још од дана аутономистичке борбе. Њени вођи били су исти људи који су водили и ову акцију: Глиша Јефтеновић и Војислав Шола. Касније им се придружио и д-р Милан Сршкић, кога су сви сматрали главним политичким човеком целе групе. Главна карактеристика ове групе јесте политички став о потреби позитивне сарадње са Бечом, консолидација прилика у Босни и Херцеговини у оквиру аустроугарске монархије. Борбу за национално ослобођење као и само ослобођење ваља одложити за боља времена. Ово становиште групе формулисао је јасно д-р Сршкић у једном свом саборском говору (21 фебруара 1911), нагласивши да је Аустро-Угарска за њега „изврстан инструменат државног склопа” и да „онај који мисли да ће поводом анексије Босне и Херцеговине да се та дуалистичка форма уздрма, тај нема права да се зове реалним политичарем; он се љуто вара, јер запамтите, да то не лежи у нашој власти, јер Босна и Херцеговина није зато анектирана, да се уздрма темељ државноправни у монархији“. Нити је д-р Сршкић са својим друштвом зато ту да ради на уздрмавању тих темеља.

Група је исто тако стајала на становишту неопходности сарадње са муслиманским беговатом. То је била нека врста њеног политичког камена мудрости. Потпуно дезинтересовани, као, што смо видели, питањем ослобођења кметова, трговци су сматрали да ће политички према Аустрији бити најјачи ако се вежу са беговатом, политичким претставником друге највеће конфесионалне групе у Босни и Херцеговини, која је силом прилика била и јединствена политичка група. Савез Срба и муслимана била је несумњиво једна велика по-

треба босанске политике, али је савез бегова и чаршије био највећа сметња томе савезу. Колико је српско грађанство било везано за политичку комбинацију са беговима, показује најбоље случај гласања групе Српске Ријечи за закон о факултативном откупу кметова. Тада је чаршија први пут јавно и отворено скинула маску с лица и показала да су њени интереси ближи интересима феудалаца него кметова.

Пошто је после анексије политика муслиманског беговата претрпела знатне измене у односу према Аустрији, и пошто је на крају Аустро-Угарска дефинитивно обезбедила муслиманску верску аутономију и њихове феудалне интересе, бегови су постали лојалан елеменат и чинили су део владине већине у Сабору. Српска чаршија је изгледа дошла до убеђења да истим путем, истом „реалном” политиком може доћи до сличних уступака до којих је дошао и беговат и зато је приступила преговорима са Д. Билинским, тадашњим министром за Босну и Херцеговину у намери да постигне исте политичке резултате које су постигли бегови, и да се тако уврсти у владину већину. Што до тога није дошло нису, заиста, криви водећи политички људи групе, него прилике и снаге ван њих. Ти преговори, почети пре доношења изузетних мера поводом балканских ратова, а настављени после њих, када је расположење у целој земљи било врло тешко, уистину нису могли довести до резултата. Посланици групе су због тога демисионирали, али се један део њих поново кандидовао на листи д-р Данила Димовића, који је формирао своју политичку групу само зато да би се могла остварити замисао Билинског о стварању српско-хрватско-муслиманске већине у Сабору.

Постојање и рад групе Српска Ријеч доказ је континуитета политичке линије српског грађанства у Босни и Херцеговини. Она је почела са преговорима и меморандумима, које су подносили Јефтановић и Шола, и завршила се меморандумима и преговорима, које су опет водили Шола и Јефтановић. Континуитет политике оличавао се и у континуитету личног састава вођства.

Група „Народ“

Група Народ политички претставља прву генерацију интелигенције. Њено најјаче упориште је Херцеговина, где су врло јаке националистичке традиције устанака, и где је аграрно питање мање оштро и мање важно него на пример у Босанској Крајини, где своје упориште има група око Отаџбине. Људи који се окупљају око „Народа“ сматрали су због тога аграрно питање мање важним, и потчињавали су га својој тактици споразума са муслиманима. Група је националистичка и она долази у сукоб са грађанством баш због тога јер сматра да национализам овога није у довољној мери чист и одлучан, иако разлике између садржаја њеног и грађанског национализма нису квалитативне него само градуелне. Људи из ове групе оштрији су, одважнији, борбенији. Национализам њихов је формално чистији, бескомпромиснији, они су отворенији у изражавању, јеткији у фрази, патетичнији у говору. Они своја националистичка прижељкивања по неки пут и искажу, или дозволе да се јасније наслуте. И то је, углавном, сва разлика. Ни њих њихов национализам не води до национално-револуционарних конзеквенција. Ни они не желе да

губе легалитет, ни они не окрећу лице сељаку, ни они не желе да својом борбом разбијају оквире наметнуте стварношћу. Политички опортунизам је често појава и код њих. Приликом првог гласања за босански буџет и чланови групе Народ (тада су још били чланови Српског клуба) гласају за буџет који предлаже босанска влада. Њихова линија је кривудава и нејасна, пење се и пада са успоном или падом политичке снаге Србије. После анексионе кризе, у којој је Србија дипломатски поражена, пада и линија групе, у доба балканских ратова расте и постаје реска и одлучна. Гласање за буџет 1910 компензира се три године доцније узвиком Васиља Грђића: „Жари, пали удбински диздару, и твојој ће кули реда доћи.” Лепо, ефектно, профетски, али недовољно. 1910 гласати за буџет, 1911 подносити законске пројекте (д-р Никола Стојановић) о половичном и непотпуном решењу аграрног питања, а 1913 године, у јеку српских победа, довикнути једну, куражно несумњиво, реченицу Потпореку, није никаква ни конзеквентна, ни реална, ни национално-револуционарна политика. Само егзалтације појединаца или смеле реченице не могу је таквом направити.

Група око Народа била је група грађанских интелектуалаца, и због тога се, иако слободнија у мишљењу од чаршије и националистички екстремнија, није могла од ње радикално и потпуно одвојити. И када је код већег дела њених чланова сазрело мишљење да је чаршија неспособна за борбу, да је неће, и то борбу која не прелази оквире програма Српске народне организације, група није могла да повуче из тога политичке конзеквенције, и ишла је све до 1913 заједно са групом око Српске Ричи. До пре-

кида је дошло тек када је ова последња хтела да створи једну другу политичку комбинацију, која је значила потпуно негирање идеја из 1907, идеја Српске народне организације, о политичком јединству Срба и о јединственом вођству (које су интелектуалци желели за себе).

Политичко акционо јединство свих друштвених класа у борби једне угњетене нације против империјализма је и могуће и потребно. Његове претпоставке и услови су: координација интереса, равноправност свих друштвених класа, један акциони програм који мора да буде такав да може да обухвати и прикупи све антиимперијалистичке снаге земље, тј. такав да друштвене класе које учествују у борби виде у њему могућност остварења својих минималних потреба и захтева.

У политици јединства групе Народ није постојао скоро ниједан елеменат потребан за остварење борбеног акционог јединства српског и других народа у Босни и Херцеговини. Пре свега, то јединство је било преуско. Оно је само обухватало Србе. И тако уско, није уствари било акционо, борбено јединство, него покушај политичког, пасивног, декларативног јединства. Остајући у Српској народној организацији и касније у Српском клубу, група Народ је хтела пошто пото да спасе привид јединства, што је стварно било сметња једном акционом јединству на другом плану, у коме можда не би било српске буржоазије, али би се нашли хрватски кметови, па вероватно и један део муслимана, који није имао од тога ништа што су десет хиљада његових истовераца били аге и бегови. Овај процес сигурно би био мучан и доста дуг, али је имао услова да се развије, док је политиком јединства интелигенције директно онемогућен. Она је овако терала

воду на млин бискупа Штадлера и беговата. Концепција јединства групе Народ била је сметња и акционом јединству код самих Срба. Настојећи да се одржи јединство врхова, она је ометала да се оно постави у масама. А требало је, уствари, да се ради о јединственој акцији маса, а не о јединственој жељи врхова да у својим рукама задрже монопол политичког руководства.

Жеља српске интелигенције, која је у том погледу била идентична са чаршијом, да се по сваку цену одржи савез са феудалним вођством муслимана, постала је тако стварни разлог цепању код Срба. Сматрајући, све до дефинитивне преориентације беговата, да њена националистичка политика захтева сарадњу с њим, она је тиме доказала да је њен национализам квалитативно идентичан са грађанским, и да са садржајем сељачког национализма нема никакве везе, јер је овај последњи искључивао сваку могућност сарадње са својим експлоататорима на бази постојећег стања. Признајући, даље, беговат као политичко вођство муслимана, прва генерација српске интелигенције није радила на ублажавању идеолошке супротности православни-муслимани, него напротив, на њеном јачању, пошто је стварно феудалну супротност кмет-бег желела да превазиђе на начин који није могао да прихвати српски кмет. Политиком јединства са српским сељаком, и политиком јединства са муслиманима, а не са беговима, могла се једино уклонити историска и идеолошка супротност православни-муслиман, која је, уистину, била велика сметња у босанској политици.

Група Народ годинама се, и као саставни део Српске народне организације и Српског клуба и као самостална групација, батргала у овој политици јаловог јединства, наравно без резултата.

Муслимански беговат постао је лојално упориште аустриске владавине у земљи, а јединство српске политике није остварено.

Ова група, која је 1905 године ушла са великим речима у политички живот земље, свршила је прилично жалосно. Грађанство се одвојило, сељаштво је отишло својим путем, раднички покрет био је по страни од националних борби, а друга генерација интелигенције прекинула је са политичким тактизирањем и тактичком политиком квази-демократске политике прве генерације и приступила другим методама борбе.

Група „Отаџбина“

Група око Отаџбине већ се прилично рано одвојила од политике „јединства“, иако је све до 1910 остала у оквиру Српске народне организације. Она је осећала да су социјални односи босанског друштва такви да се проблем јединства друкчије поставља, и да основна снага јединства мора да буде сељаштво.

Овај свој став група је маркирала у листу Отаџбина, који је покренуо Петар Кочић 1907 у Бањој Луци. Пошто је лист забрањен, група је једно време била без свога органа. Касније је Отаџбина поново покренута, само у Сарајеву, које је у доба Сабора постало политички центар земље.

Група Петра Кочића претставља, несумњиво, најинтересантнију струју босанске политике. Сам Петар Кочић је свештеничко дете са Змијања, једног планинског краја више Бање Луке. Талентован књижевник, он је и проблемима прилазио афективно и са узбуђењем. Темпераментан, са једним искреним патосом, он је више осећао него

схваћао да је аграрно и сељачко питање у Босни најважније и да мора да буде основ сваке политичке акције. Сељак је народ, и док је сељак роб не може бити ни народ слободан. Национална политика мора, према томе, бити и социјално-ослободилачка. Ко се не бори за слободу сељака, тај се не бори ни за националну слободу, јер социјално ропство не може да постоји у једној слободној нацији. Овако је Петар Кочић углавном образлагао свој политички став, чиме је стварно изражавао аутентични садржај сељачког национализма и формулисао га. Ма колико да је ова општа формулација тачна, у конкретним политичким ставовима Петар Кочић није увек успевао да буде јасан и адекватан свом општем схватању. Сам, више књижевник него политичар, више бунтовник него револуционар, више сентименталан него рационалан, својим сопственим снагама није могао да изнесе цео покрет, да га изрази, да му да теориске, политичке и организационе фундаменте. Окружен малим бројем људи, без средстава, наилазећи на огромне објективне тешкоће које је ваљало савлађивати — у граду непријатељства и неразумевања, на селу неписменост, заосталост и разбијеност — Кочић је тешко крчио путеве. Али, упркос томе, ипак лакше и брже него што би се то могло очекивати с обзиром, на, уистину, тешке услове и велике недаће.¹⁾

¹⁾ „Дошавши из тамнице, Кочићу поручују неколико грађана бањалучана да се на време уклони из Бање Луке. Они не желе тешких сукоба са властима... Грађани, везани материјалним животом уз власт, а нешто пољуљани надама ослобођења ради анексије, изгубише ону првобитну кураж и стрпљивост.“ — Д-р Бранко Чубриловић: *Петар Кочић и његово доба*, с. 69, Загреб—Бања Лука, 1934.

Успеси Кочићеве групе у доба уставности, као и сељачки штрајк 1910 године, показали су да су услови политичког рада на селу, упркос свему били повољни. Сељак је био неписмен, заостао, политички неваспитан, утучен. Све је то била истина, и нема сумње да су то биле велике тешкоће. Али није истина да су то биле апсолутне тешкоће, није истина да је то био разлог који је налагао политику града, да је то био разлог свесном и намерном изоловању села. И није истина, да су због тога буржоазија и интелигенција могле да буду једини носиоци националне политике. Кочићева историска заслуга састоји се баш у томе што је показао и доказао супротно. Он је својим политичким радом открио праву истину: да су босански сељак и кмет велика политичка снага и да знају шта хоће. Требало је само радити, требало је само хтети да сељак постане политички субјект, требало је водити једну револуционарну аграрну политику, па би и резултати били друкчији. Али, ко је могао хтети? Грађанство или интелигенција — не, они нису хтели, јер нису ни могли хтети. Радништво — могло је, али радничке вође нису хтеле. Петар Кочић је и хтео и могао. Он је видео разлике у тону аустријске сенке и схватио да сељаштво мора само узети своју судбину у своје руке, и да то оно може.

На групу Отаџбине гледало се у босанској политици једно време са презиrom. Њени чланови сматрани су занесењацима, политичким донкихотима, јаловим бунџијама. Тек када су њени успеси постали већи и опаснији, мења се став и почиње се борба која је кулминирала у накнадним изборима 1913, када су кочићевци први пут кандидовали једног сељака за посланика и — победили. У тој фази борбе може и д-р Ђорђе Ла-

заревих да се обрачуна са дотадашњим схватањем о Кочићевој групи, када у О т а џ б и н и упућује ове речи њеним противницима:

„Ми смо видели вашу памет, када сте водили прву ријеч у покојном Српском клубу. Ту вашу памет види и осјећа читав народ, јер и овај политички ћор-сокак у коме се налази народ без снаге и без части, производ је ваше дубоке памети“¹⁾

Група око О т а џ б и н е је Кочићево дело. Због тога она носи све карактеристике његове личности. И позитивне и негативне. Његовим повлачењем из јавног живота и политике услед болести, и група је, под утицајем д-р Ђорђа Лазаревића, претрпела извесне промене, које технички, несумњиво значе напредак (већа систематичност и боља организованост), али политички значе назадак, јер постају све више странка која се оријентише само на Сабор и на методе политичке борбе у оквиру постојеће „босанске“ демократије. Иако није закоракнула у опортунизам чаршије, иако није прихватила „чисти и искључиви“ националистички курс интелигенције из прве генерације, она ипак није конзеквентно наставила путем којим је почела, а који би је несумњиво одвео непосредним револуционарним методима политичке борбе. Уосталом, тешко је рећи не би ли и са Кочићем група пошла истим путем.

Кочић је, несумњиво, осећао потребе и снагу српског сељака. Он је био њихов израз. И он је, као и српски сељак, велики део својих политичких нада везивао за спољну интервенцију, иако то није била једина његова нада, као што није била

¹⁾ Споменица д-р Ђорђа Лазаревића, с. 32, уредио Радован Јовановић, Тузла, 1929.

ни сељакова. Он је осећао терет феудализма и срам и понижење ропства, и није могао ни помислити да то све треба да траје — док не дође интервенција споља. Човек треба да се бори за свој живот и за своју слободу. То је била активистичка концепција Петра Кочића, која је потпуно одговарала и расположењу сељака. Сељак није могао да чека, па ни Петар Кочић није ни хтео ни могао да чека. Буржоазија је могла да чека, јер је то чекање било олакшано привредним просперитетом. За њу национална борба и национално ослобођење није имало онај садржај које је имало за сељака. И интелигенција је могла да чека, иако је била нестрпљивија. Приходи адвокатских канцеларија и лекарских ординација су расли, а плате државних и самоуправних чиновника биле су редовно исплаћиване. Па ипак, поред свега тога, Кочић није успео да изради једну конзеквентну сељачку политику и једну сељачку политичку линију, која не би била само општи и магловити израз сељачких тежњи у једном феудалном друштву, него и њихова конкретна политичка и теориска формулација. Бити идеолошки израз тежњи једне друштвене класе не значи истовремено бити и њен политички вођ. Политичко вођство претпоставља чишћење тих тежњи од страних идеолошких елемената, активно деловање у томе правцу, израда теорије и стратегије покрета, као и његово ситуирање у даном односу снага. Тај корак од израза до политичког вођства Петар Кочић није учинио, као ни његова група.

Ово што смо рекли излази из целог Кочићевог дела, а најбоље се види из једног дела његовог великог говора у Сабору, који је нека врста његове опште политичке декларације. Водећи

ГОЛДСКА БИБЛИОТЕКА
12.16.1911
BISCHOFF
кампању за облигатни откуп кметова, он то образ-
лаже и овим речима:

„Поред национално-економске користи, коју у себи носи аграрно-демократска распоdjела земљишта, она такођер ствара у земљи велику множину људи, који су одани држави и прожети жарком љубављу према Отаџбини. Та множина људи — слободни и економски обезбјеђени тежаци — чврсти су стубови реда, чија се конзервативност не изводи из историје, из прошлости, па зато је она солидна и стална осовина, на којој се може држава врло успјешно развијати и напредовати. У том погледу врло је занимљиво и поучно поставити упоређење између слободних њемачких сељака, који су у већини својој конзервативни и вјерни традиционалном реду и поретку, и талијанских сељака који су због економске зависности, због несталности на земљишту које обрађују и због сталних веза, које их везују за то земљиште, политички непоуздани, према друштву и држави стално непријатељски расположени, те листом прелазе у логор социјалне демократије”.¹⁾

Дакле, да се сељаци не би револуционисали у смислу револуционарне демократије, Петар Кочић тражи решење аграрног и сељачког питања. И спреман је можда да загази и у какву крваву буну због тога.

Као што босански раднички покрет није схватио шта значи национално-ослободилачки покрет у борби против империјализма, тако исто ни Кочић није схватио шта значи револуционарна социјална демократија за национално-ослободилачке покрете. Ово двоструко неразумевање је

¹⁾ Говор Петра Кочића у Босанском сабору 1911.

било уистину трагично за развој предратне босанске политике, и из њега је поникла М л а д а Б о с н а, која у својој мисли и у својој акцији носи јасне трагове ове трагичне заблуде. Разумевање би је учинило сувишном, неразумевање учинило је неминовном.

МЛАДА БОСНА

Социјални основи

Босански устав од 1914 године примљен је разнолико. Пријем је био нека врста огледала политичких и социјалних односа у земљи. Грађанске политичке групације сматрале су устав политичким добитком и успехом. Д-р Никола Стојановић, један од водећих политичара тога доба, објавио је, у очекивању новог устава, један опширнији начелан чланак у коме се каже: „Какав год устав био — ваља од њега створити базу за идући рад. Као Срби навикли смо се на борбу, као демократе ми морамо да се навикнемо на активност... Ако тако схватимо наш положај нас неће ни једна од поменутих влада (аустриска и мађарска — В. М.) моћи изиграти. Ми ћемо шта више бити тражени и драгоцени савезници свакој од њих, кад јој буде требала наша помоћ и — кад она осигура или даде боље гаранције за напредак наше отаџбине.”¹⁾ Дакле, још пре доношења устава, у његово предвечерје, д-р Стојановић га прима као базу будућег рада, „какав год био”, и примајући га, опомиње да сада долази — не борба, него демократска активност, која може довести и

¹⁾ Д-р Никола Стојановић: *На прагу новог доба*, Преглед, Сарајево, бр. 1, 1910.

до корисних савезништва и то не са српском, него са мађарском и аустриском владом. Наравно, ако једна од њих „осигура или даде боље гаранције за напредак наше отаџбине”. Читава ова политичка поставка савезништва има, према томе, реалног смисла само у томе случају, ако је претпоставка о осигурању „напретка наше отаџбине” реална. Међутим, сам д-р Стојановић у истом чланку, у следећој реченици каже: „То изгледа немогуће, јер је наш положај тежак”. Значи да др. Стојановић жели да инаугурише једну политику, на бази каквог-таквог устава, која нема никаквих перспектива, јер остварење основног политичког задатка — „напредак отаџбине” — немогуће је. Једна „реалистичка” политика, чија је основна претпоставка нереална, треба да буде, дакле, садржај „демократске активности”. Уистину, српска буржоазија и прва генерација интелигенције налази се на потпуном политичком беспућу. То је, уосталом, и разумљиво, јер једина конзеквенција демократске политике, коју они нису могли да повуку, јесте и могла је да буде у томе моменту: одбацивање устава и борба.

Иако није у непосредној вези са уставом, ипак сељачки аграрни покрет 1910 године практично значи одговор сељаштва на политику која је до њега довела. Док д-р Стојановић чланком анализира могућности једне политике на бази новог устава, дотле сељачке масе акцијом показују да их интересују други проблеми и да су спремне да другим путевима, без обзира на устав, и против њега, воде своју борбу. Овај аграрни покрет сељака била је једна велика и спонтана акција, која је у народу позната под именом „штрајк”. По

Ђорђу Крстићу¹⁾ штрајку је била сврха да се ускрати давање трећине, дакле да се ликвидирају феудални односи и да се аустриска управа присили на радикално решење аграрнога питања. Покрет је почео — и то је веома важно — у хрватском селу Шимићима, прешао међу српске кметове у Босанској Градишци и одатле се проширио на источне срезове све до реке Босне. Успут, сељаци су палили беговске чардаке и дизали села на буну. Аустриске власти извеле су војску и код Добоја сузбиле сељаке, који су хтели да пређу реку Босну и да пођу ка Дрини и српској граници. Истовремено је послата војска у побуњене срезове. Покрет је силом угушен. Грађанство и интелигенција нису учествовали у овој акцији. Међутим, база будуће политике у Босни, и то баш у доба октроисаног устава, могла је да буде једино овај покрет, који је носила стварна и највећа демократска снага у Босни — сељаштво.

Између ова два става, на сам дан отварања Сабора, Богдан Жерајић, син херцеговачког сељака, заузео је трећи став, атентатом на врховног претставника аустриске власти, поглавара Босне и Херцеговине, генерала Варешанина. То је став интелектуалаца друге генерације, то је била стварно конституирајућа скупштина Младе Босне, израда и примена њеног програма.

Дело Богдана Жерајића значило је за босанску омладину откровење. Као да су се стотинама младића отвориле очи. Његова смрт, била је њихов живот. Није убио Варешанина, али је оживео

¹⁾ Босна и Херцеговина као привредно подручје, Ђорђе Крстић: *Аграрна политика*, с. 70.

Принципа. „Хтео је да дигне нови живот, да га напоји новим идејама, верама и љубавима...“¹⁾

Интересантно је, да Гађиновић у Жерајићевом делу гледа његову вољу да подигне нов живот и то у доба када већ постоји босански Сабор, када постоје политичке српске организације, када постоји српска црквено-школска аутономија, када постоје српски листови и када се кроз њих већ годинама изражавају извесне политичке идеје. Све то, по Гађиновићу, спада, дакле, у стари живот и све то ваља одбацити. У Жерајићевом делу Гађиновић види прекретницу и због тога у Жерајићу гледа „тип новог доба“, који има „за душу део социјалне психологоје“ и који је „дубоко везан за земљу врлинама и манама својим“.²⁾ То значи да „тип новог доба“ прелази преко свега што је у босанској српској политици дотада постојало, одбацује њене идеје, њене методе и њене људе.

Млада Босна се родила из супротности према чаршији. Ни у једном моменту свога развоја она није имала додирних тачака са политиком грађанства. Што се тиче других политичких група, она је била једно кратко време под утицајем групе око Народа, због њеног интрансингентног националистичког става, и под утицајем групе око Отаџбине, због њених одлучних аграристичких концепција. Али она се убрзо ослобађа ових утицаја и постаје самосталан политички фактор, који има своје идеје и своје методе борбе.

Грађанство се у својој политичкој пракси руководило искључиво својим интересима, а у сво-

¹⁾ Владимир Гађиновић: *Богдан Жерајић*, у Споменици Владимира Гађиновића, с. 43, Сарајево, 1921.

²⁾ Цит. дело, с. 44.

јим националистичким манифестацијама изражавало само садржај свог национализма, који се, као што смо видели, битно разликовао од сељачког. Оквир и једне и друге делатности био је легалитет. Друга генерација интелигенције није стигла до свог грађанског занимања. Почевши политички да мисли у доба великог националног пораза — анексије, она се није могла помирити са тадашњом реакцијом на тај акт.¹⁾ Она је осећала сву беду те реакције, слабокрвност чаршиског национализма, класну ориентацију грађанства, напуштање села из којег је већина активиста Младе Босне потекло. Она је у свим тим појавама видела напуштање националних стремљења у Босни. Прво се, дакле, рађала свест о недовољности, слабости и класној условљености, водеће српске политике. Почињу се разликовати они горе и они доле. Утицај Кочића у томе правцу је несумњив, а нарочито његове сатире Јазавац пред судом. Боривоје Јевтић, један од активних чланова Младе Босне, каже о томе утицају следеће: „Ту се већ први пут јасно обележавају и класне разлике између оних доле и оних горе, и српство и пусто србовање није све што млади нараштај жели“²⁾. Током свог политичког сазревања омладина сазнаје и многе друге ствари, међу којима и то да је Беч „успео да савест неким амбицијама олакша — концесијама“, и да је „дуго аустриски режим био знатно корумповао чаршију“³⁾ Сабор-

1) „У знак личног протеста против анексије, Вукан Круљ даде оставку на државну службу. Са оставком географа Дедијера, то беше једини гест слободне личности у целој анексионој кризи.“ Владимир Гафиновић: *Д-р Вукан Круљ*, у *Споменици*, с. 57.

2) Боривоје Јевтић: *Сарајевски атентат*, с. 4.

3) Цит. дело, с. 6 и сл.

ска политика Српскога клуба само је још потенцирала свест омладине о потреби самосталне политичке акције, која се мора у свему разликовати од јаловог саборског тактизирања.

Сада више није довољан ни аграристички програм кочићеваца, ни одважан став Ристе Радудовића у Народу, иако овај најављује да „Аустрију треба сада уништити”. То су речи, велике речи, и њихов утицај сигурно није мали, али Млада Босна неће више само речи, она хоће акцију, и то — револуционарну. Слом чаршије, пометња, опортунизам, класни егоизам, „материјалистичко настројење духова, мали индивидуализам и лично уживање“¹⁾ прете да потпуно упропасте српску националну борбу и да тиме доведу до победе „катастрофални утицај извесних противнационалних идеја”, које би питање националног ослобођења одложиле до судњег дана. Чекање је немогуће. Српски сељак, српски народ је роб. Он пати и тавори живот кмета, недостојан човека и Србина.

Сва љубав људи из Младе Босне упућена је сељаку и малом човеку. „Млади босански покрет за обнову своје земље мора се темељити на дубокој, огромној љубави према народу и великој творачкој вери у самог себе”.²⁾ Или: „У доба малих слепих цепкања и партија, за њега беше једини суверен српски народ, једина странка мали бичевани нижи слој и средња полупробуђена његова маса”.³⁾ Кочићеве личности са Змијања били су симболи за ове младиће. Али, поред љубави

1) Владимир Гафиновић: *Крик очајника*, Споменица, с. 35.

2) Владимир Гафиновић: *Млада Босна*, Споменица, с. 34.

3) Владимир Гафиновић: *Богдан Жерајић*, Споменица, с. 51.

није било вере у сељака, нити је било дубљег разумевања друштвених односа и снага, које су се налазиле у борби. М л а д а Б о с н а, отргнута од села, изгубила је с њим жив, непосредан контакт, изгубила је осећај снаге поробљеног сељаштва, престала је да буде саставни део његов, иако је деловала и радила под притиском социјалног положаја босанског кмета, живела у психологији његова бунтарства, гледала у њему „чистоту народне душе и силу народног карактера“. У припремању својих акција, у тражењу њиховог социјалног оправдања, она се ослањала на кметовско село,¹⁾ на „народ наш“, али чију материјалну снагу и револуционарни потенцијал стварно није ни видела ни осетила, и због тога је морала да прибегне таквим методима борбе, која се са „душевношћу богатом ентузијазмом“ није могла спроводити. Под притиском села, за село, али без њега.

Било је покушаја рада и на селу, са селом. Али изолованих и у почетку напуштених. Један од њих био је постао нешто конкретнији (вероватно под утицајем Масариковог реализма), али је убрзо сломљен, а његови учесници у процесу Пјанић - Љубибратић, суђени и осуђени. Овај неуспех, који је уосталом и последица неорганизованости, као и временске и просторне ограничености, био је довољан да увери М л а д у Б о с н у да је једино могућа акција индивидуална акција, којом ће се подићи морал народа и истовремено задати тешки ударци режиму. Скоро би се могло рећи да су овакви неуспеси добро дошли М л а д о ј

¹⁾ „Револуција никада не долази из очајања као што се погрешно мисли... него из револуционарне мисли која расте у народној душевности богата ентузијазмом, велика унутрашњим животом.“ Цит. дело, с. 47.

Босни, да их је она једва чекала да би свој став могла да правда и брани и самом стварношћу у земљи. Предиспонирана за своју индивидуалистичку концепцију, под утицајем литературе и завереничких кругова у Србији, она је затварала очи пред чињеницама које би је од тога могле одвратити, а отварала их што је више могла пред чињеницама, које су, по њеном мишљењу, потврђивале њено схватање.

„Градови су изневерили, али је остао сељак. А његове патње су тако велике да се из њих да „избити капитал“ — капитал очајника“, — каже Боривоје Јевтић. Шта се под „капиталом очајника“ има подразумевати није сасвим јасно, као што то није било јасно ни Младој Босни, али ова нејасна формулација јасно доказује, да она није била спремна да тај „револуционарни капитал“, који су сељаци већ једном били „инвестирали“ 1910 у свој штрајк, активно користе као једину продукциону снагу стварне револуционарне борбе. Какво је било мишљење Младе Босне о могућностима политичке борбе сељаштва показују ове речи Боривоја Јевтића:

„Не треба сметнути с ума да се од сељака није могло много шта учинити. Он је тада био у потпуном духовном и материјалном ропству; аналфabet у пуном смислу речи, предан на милост и немилост жандармерији и уопште другим органима власти, опкољен конфидентима, он је био као у опседнутој тврђави. Његову атавистичку бунтовност требало је постепено разгорети. Но зато је био потребан дуг и систематски рад, не само преко његове најближе интелигенције, попова и учитеља у које је он имао једино поверење, него и преко других установа, и школа, и разних просветних, соколских, антиалкохолних и задруж-

них институција. Такав рад је био ризикантан; процес Пјанић-Љубибратић, у коме је више омладинаца своје подузеће платило вишемесечном тамницом, био је довољно поучан пример”.¹⁾

Сличну оцену могућности политичке акције села даје и Вл. Гаћиновић:

„Осећајући јединство себе и оних који пате, мрачних, болесних и алкохоличарских народних маса, он је смелом отвореношћу износио проблеме који стоје пред омладином и народом, проповедајући: Не мали рад, него борбу, не мир но рат и победу, рад у жучној борби и мир у великој победи”.²⁾

Аналфабетске, мрачне, алкохоличарске, духовно и материјално ропске сељачке масе нису, по мишљењу Младе Босне, иако су се осећале с њима једно, биле способне ни за какву организовану акцију великог стила. И зато је разумљиво што су ти људи дошли до уверења да „проблем народа нигде није тако дубоко везан са проблемом личности човека, хероја, као код нас”, и да „никада опет, српски живот није чезнуо више за тим човеком него данас”.³⁾

Од овог сазнања до револверског метка кратак је пут: набавити револвер и окинути.

Поред овог схватања о селу које је терало омладину на акцију, и политика грађанства и с њим везане интелигенције биле су разлогом баш овакве акције Младе Босне. Видели смо како се развијала српска политика у Босни и Херцеговини и који су били њени објективни услови и

¹⁾ Боривоје Јевтић: *Сарајевски атентат*, с. 18.

²⁾ Владимир Гаћиновић: *Богдан Жерајић*, Споменица, с. 44.

³⁾ Владимир Гаћиновић: *Крик очајника*, Споменица, с. 36.

оквири. Друга генерација омладине видела је исто тако много мрачних и негативних страна те политике, уверила се у њену јаловост, згадила се на њено политиканство и себичност. Из неколико реченица написаних или изгворених може се видети како је та омладина гледала на владајућу политичку струју и шта је мислила о њој. Можда та мишљења нису потпуно тачна. Можда су она преоштра и неправедна. Можда су сувише афективна и младеначка. Све то може да буде, и сигурно је да се на основу тих реченица и речи не може писати приказ српске политике у Босни и Херцеговини, али је несумњиво једно, да је то било убеђење ових младића, и то је за оцену њихових мотива политичког деловања, за оцену њиховог става, за оцену њихових идеја меродавно. И због тога констатација Данила Илића у „Звону“ има документаран значај за Младу Босну. Он ту каже:

„Међу нашим грађанским партијама нема ниједне која ради потпуно демократски. И по своме раду у сабору и по своме унутрашњем партијском животу оне су конзервативне, аристократске, олигархијске. Корумпирани наши народни посланици одлазе међу бираче своје само кад треба да их као несвесну стоку изведу на биралиште. На леђа народна товари све веће и веће намете и дације не бринећи се о томе, како ће то поднијети огољели народ.”¹⁾

Исто тако документарна је и реченица Гаврила Принципа: „Кад бих Сарајево могао сабити у кутију шибица ја бих га запалио”,²⁾ као и при-

¹⁾ Данило Илић: *Демократија код нас*, Споменица Данила Илића, с. 69.

²⁾ Боривоје Јевтић: *Сарајевски атентат*, с. 35.

знање Недељка Чабриновића пред иследним судијом, да му је падало на памет да уђе „у саборницу, па да бацим с галерије бомбу међу посланике, јер сам се уверио да су они хуље и кукавице, те да ништа не раде, или да штогод раде — не вреди”.¹⁾

Неверовање у село и сељака, мржња и презир према граду, непостојање једне револуционарне радничке странке били су садржина Чабриновићеве бомбе и барут Принципових метака.

У т и ц а ј и

М л а д а Б о с н а није била никаква јединствена организација, уколико се уопште може назвати организацијом. Она је пре била неорганизовани, неповезани и хиерархиски неизграђени скуп читавог низа група и кружока, којима су биле заједничке неке основне црте. Једна од њих је одвајање, мање или више оштро, од тадашње водеће српске политике, осећање потребе за једном одлучнијом, смелијом и енергичнијом акцијом, која је називана и револуционарном, иако многим од тих група и кружока није било јасно шта то треба заправо да буде, и шта је то револуционарна акција уопште. Друга је била негирање Аустрије, негирање сваке политике која се из ма каквих разлога ставља у „оквире монархије“. На бази те прилично опште платформе ницали су кружоци и деловали учитељи — који су великим делом били захваћени атмосфером М л а д е Б о с н е — не успевајући при томе да се боље повежу и идеолошки више при-

¹⁾ Л. Пфефер: *Истрага у сарајевском атентату*, с. 51. Изд. Нове Европе, Загреб 1938.

ближе. У многим начелним ставовима као и у конкретним питањима постојале су велике неједнакости и размимоилажења, која су била често и плод разних утицаја који су се јављали са свих страна света. Према томе, организациона разбијеност и атомизација биле су једним делом и узроком да је и идеолошка структура Младе Босне, изузев основних, углавном негативних ставова, била нејединствена и разнородна, и да је скоро сваки страни утицај, који се по схватању омладине могао накалемити на њене основне погледе, могао да нађе места за своје оплођивање. Ова појава је од необичне важности за анализу Младе Босне, јер је често пута зависило само од тога да ли је утицај дошао из Београда, Загреба, Беча или Прага непосредно, преко људи, или из Италије, Француске или Русије посредно, преко књига, како ће се поједини кружоци опредељивати и какав ће смер узети њихов активитет.

Најјачи и најопсежнији био је утицај из Београда. Али, ни он није један и јединствен, него врло сложен и многострук. Основа његова била је несумњиво идентична са једним садржајним елементом обају српских национализама у Босни и Херцеговини, са тежњом за уједињење српског народа. Овако широко схваћен, овај утицај није се односио само на омладину него на већину Срба у овој аустриској покрајини. Конкретнији утицаји из Србије, међутим, диференцирају се и вежу за поједине друштвене и политичке групе, које се по садржају свога национализма разликују. Док се грађански национализам веже за службену српску политику, чекајући само њену интервенцију и дотле одлажући и своју „одлучнију“ акцију — којој „сад“ није

време, — дотле се сељачки национализам који је садржајно и национализам омладине, веже са неслужбеном политиком и са њеним директним противницима, са Народном одбраном, у којој су тада преовлађивали самосталци, са конспиративном организацијом Уједињење или смрт, са Јованом Скерлићем и Јованом Цвијићем, са Словенским југом и Љубом Чупом. И утицај ових организација и личности није подједнак и јединствен. Испочетка је веома јак утицај Народне одбране, која има читаву мрежу својих повереника, али касније тај је утицај слабији, нарочито на онај део омладине који се кристалише као језгро Младе Босне. На њега већи утицај врши Љуба Јовановић-Чупа и организација Уједињење или смрт. Народна одбрана задржава се више код групе Народ, која ради скоро у потпуној сагласности са њом. У прво време и Владимир Гађиноввић је повереник Народне одбране. Исто тако и Данило Илић, Јован Живановић и други. Иако су касније многи од њих самим тим што су отишли у иностранство, престали да буду повереници, ипак се може рећи да није само та промена места играла улогу у лабављењу веза између њих и Народне одбране. Они су се даље развијали и јавили су се нови утицаји. Пред атентат Народна одбрана и људи који су били блиски њеним идејама, као Јован Скерлић, одлучно су против атентата, али омладина иде својим путем. Нови утицаји, и сама босанска стварност преовлађују.¹⁾

¹⁾ „Атентати су по њиховом схватању — руском схватању — имали ту улогу да одржавају будну свест у масама. Они нису мислили да ће то пре времена изазвати велики

Иако се скоро цела омладина одушевљавала балканским ратовима и ослободилачком мисијом Србије она није била спремна да се покорава свим директивама српске спољне политике, као што се то види и из речи Пере Слијепчевића, нити да прихвата методе борбе које је она тражила. Атентати су дошли као последица утицаја Љубе-Чупе и конспиративне официрске организације, али и као последица утицаја са других страна. Пера Слијепчевић тврди да је већина¹⁾ Младе Босне била за то „да се организује народ и чека час кад ће бити могуће угазити у рат; а мањима је заповедала кавгу атентатима бојећи се да се народ у чекању не успава“. Ми мислимо да је Пера Слијепчевић, делећи овде Младу Босну на већину и мањину, и сувише раширио њене оквири и под њих свео и ону интелигенцију и омладинце који су били под утицајем идеја и политике интелигенције из прве генерације, а чији је главни принцип био „организовање и чекање“, при чему се много чекало, а мало организовало. Ово проширење оквира Младе Босне утолико је лакше, што су, вербалистички, разлике између прве и друге генерације биле слабе. Када бисмо свели Младу Босну на њене праве оквири, онда бисмо сигурно видели, да би се питање мањине и већине друкчије постављало. Пошто Млада Босна није била никаква чврста

рат... Не само српска влада, него и вођи националне омладине као Скерлић, Стајић, Радуловић били су отсудни противници атентата.“ — Пера Слијепчевић: *О двадесетогодишњици Владимирове смрти*, предавање одржано 22 фебруара 1937 на Универзитету у Београду, цитирано према књизи: „Данашњица и Млада Босна“, с. 32 и сл., Сарајево, 1937.

¹⁾ Цит. дело, с. 32.

организација, мора се наћи један критериум по коме би се утврдило ко је све могао бити обухваћен овим појмом. Владимир Гаћиновић, завршавајући свој узбудљиви и узбуђени некролог Богдану Жерајићу, поставља једно питање, које истовремено и ограничава појам Младе Босне: „Младо Српство које се дижеш из садашњих развалина и пометености, да ли ћеш донети и васпитати таке људе таку омладину? Изгледа да је у томе цео српски проблем политички, морални и културни.”¹⁾ Нама се чини да једини критериум за одређивање граница Младе Босне може да буде став према револуционарној акцији, која је у том моменту била најјаче испољена у атентатима. Свакако да атентати нису били једини у којима је омладина видела револуционарна средства борбе, али је сигурно, да она омладина која је, по Влади Гаћиновићу, требало да пође трагом и жртвом Богдана Жерајића, није могла стојати пред таквом алтернативом, као што је поставља Пера Слијепчевић. Да тачно изразимо став те омладине према пароли „организовати и чекати”, доста је да парафразирамо Гаћиновићеву реченицу о „раду у жучној борби и миру у великој победи” и да кажемо да би то било организовање у жучној борби и жучна борба у организовању. Млада Босна се баш са својом револуционарном вољом и својом свешћу о нужности и неопходности револуционарне борбе битно разликовала од свих постојећих политичких групација, и због тога критериум за одређивање њених граница не може бити такав, да дозвољава мешање са другим елементима, поготово, када је практично

¹⁾ Владимир Гаћиновић: *Богдан Жерајић*, у *Споменици*, с. 51.

парола организовања значила нерад, и стварно била један од узрока настајању Младе Босне. Уосталом, рат се дочекао, али „организованост“ народа није дала никакве велике резултате. Заблуда Пере Слијепчевића у овом погледу последица је неразумевања односа између двеју генерација интелигенције и схватања да је утицај Србије, односно Београда, био јединствен.

Други проблем где је утицај из Србије наилазио на тешкоће и где је омладина морала да тражи решење ван њега, јесте национално питање у Босни и Херцеговини. Утицај из Србије полазио је од тезе да је Босна српска земља и то без дискусије. Како је Млада Босна хтела да реши овај проблем, говоримо у следећем одељку. Овде желимо само да констатујемо, да је она ту изишла из оквира српског национализма, и грађанског и сељачког, и да је тако створила један други, шири оквир своје делатности, и самим тим морала да прелази и преко утицаја из Београда, и да се оријентише и према другим центрима, који су јој углавном и омогућили да дође до својих ставова у националном питању Босне и Херцеговине.

Утицај из Загреба, Прага и Беча, где су се формирала разна студентска удружења, и где је био жив политички активитет и других угњетених народа аустро-угарске монархије, био је доста јак, и нарочито важан с обзиром на националне односе у земљи. Омладински напредни покрет који се развијао у Хрватској почетком двадесетог века под утицајем Масарика, није ухватио дубљег корена у Босни. Било је присталица „ситног“ рада, али су се они убрзо одвратили од тога посла и почели тражити друге методе рада. Несумњиво, то је доказ специјалних и нарочитих односа у земљи. Феудализам, и све што је с тим у вези, тражили

су друге методе борбе. Остало је и присталица „ситног” рада, али се они баш због свога става не могу убројити у Младу Босну. Владимир Гађиновић, најаутентичнији тумач идеја Младе Босне и истовремено њихов сејач, говорећи о ситном раду каже: „Не мали рад него борба, не мир, но рат и победа, рад у жучној борби и мир у великој победи”.¹⁾ То проповеда Млада Босна. Друкчије речено: не само рад — ма колико позитиван био, него револуционарни рад. Политички, Гађиновић квалификује ситни рад овако: „Познато опортунистичко схватање људи и ствари развија погледе „ситног рада”.²⁾

Већи и значајнији утицај на Младу Босну имала је националистичка омладина, која се одвојила у првој деценији двадесетог века од напредне, и која је место културног рада поставила као свој главни задатак политичку борбу за ослобођење Јужних Словена и стварање југословенске заједнице. Ова група, која се прво купила око бечке „Зоре”, а касније створила и своје посебне органе у Загребу, Сплиту и Прагу, помогла је Младој Босни да нађе један привидан излаз из супротности на које је наилазила у свом ужем оквиру деловања, али је и то било мало да јој помогне да нађе решење за социјалне супротности које су постојале у том истом оквиру, и због тога је разумљиво што је ова морала да их тражи у иностранству и у историји народа са сличном социјалном структуром.

И страни утицаји били су разноврсни. Рекли смо да Млада Босна није имала своју чврсту ор-

¹⁾ Владимир Гађиновић: *Богдан Жерајић*, у *Споменници*, с. 44.

²⁾ Цит. дело, с. 48.

ганизацију, нити је имала одређен социјални и политички програм. То је била једна група у тражењу. Њена идеолошка основа била је национална револуција, али њена идеолошка структура била је најобичнији скуп разних фрагмената и елемената најразноликијих социјалних, политичких и економских теорија и филозофија.

То посведочава литература којом су се бавили њени чланови. Влада Гађиновић, прво сав у националистичком заносу, брзо се тога ослобађа и развија даље. Политички, он је под утицајем руских есера, филозофски он је потпуно под утицајем Гијоа, кога назива: „наш мислилац и наш пјесник. Племенити учитељ и дивни вођ младих духова.”¹⁾ Данило Илић преводи Бакуњина, Андрејева и Горког (врло карактеристичну симболичну причу о Данковом крвавом срцу), Богдан Жерајић је, по Владимиру Гађиновићу, „песнике слободе учио наизуст, знао Кардучија и Надзона.” Читао је и својим друговима препоручивао Кропоткина. Чабриновић је читао прво много социјалистичку, а затим анархистичку литературу. Јован Живановић је студирао Гијоа, Тарда, Диркхема, Бакуњина и Кропоткина. Данило Илић извештава Гађиновића да се у кружоку читају Скерлић, Чернишевски, Степњак, Кропоткин.²⁾ Полициским претресима код чланова Младе Босне после атентата пронађене су књиге и брошуре Маркса, Бакуњина, Кропоткина, Бебела, Кауцког, Степњака итд.

Било је то све тражење пута. Сналажење у једној ситуацији која је вапила за акцијом. Сви су били спремни за акцију, сви су осећали њену

¹⁾ Данашњица и Млада Босна, с. 54.

²⁾ Напор, Пера Слијепчевић: Млада Босна, с. 200.

потребу — само је питање било, каква треба да буде. На то питање тражили су одговор и у Београду, и у Загребу, и у Прагу и по целом свету. Гађинових, Живанових, Жерајих, Илић, Слијепчевић и други путују, траже и студирају. Млађи другови чекају њихову реч, реч Србије и Европе. По кружоцима се грозничаво и са ужагреним очима дискутује. Свака реч је тешка и важна, свака мисао је добро дошла, сваки предлог је предмет озбиљног и живог расправљања. Борба, али каква? С ким, када, како? Безброј питања и низ одговора испретураних и испремештаних: прислушкихваних на селу, истргнутих из себе, саветованих у Београду, утврђених у Загребу и Прагу, научених из књига и чланака великих и светлих примера вечите борбе.

Одговорили су 28 јуна 1914, иако нису били нашли сви један одговор. Стварност је била јача од њих, догађаји су се брже развијали него њихово сазнање, задаци су били већи него њихове моћи. За ситни реализам били су сувише јаки, за револуционарни реализам били су сувише слаби.

Једино су знали с ким не могу. И то су гласно и јасно говорили. Нису могли и нису хтели са онима који су се одвојили од народа, којему се нажалост ни они сами нису умели приближити, иако нису бежали од њега. Мислили су да раде за њега, макар и без њега. И то је било најглавније питање на које нису умели наћи одговор.

Југословенство

После Ријечке резолуције југословенска идеја доживела је неку врсту ренесансе у Хрватској и Славонији, и постала владајућа по-

литичка мисао, која је, нарочито преко омладинских организација и кругова, прешла границе Троједнице. У главну масу хрватског народа, у сељаштво, та идеја није успела да продре, и ту није ухватила никакав корен. Пошто је сељаштво у то доба било политички неинтересантно за изборну политику саборских групација, оне се нису на њега обазирале, и сматрале су тако да је важно само како је град реаговао на југословенску концепцију хрватско-српске коалиције. Тако је југословенска идеја имала значај чисте конструкције, помоћу које су творци и водећи политичари коалиције мислили да могу превазићи тешкоће у хрватско-српским односима, и наћи једну основу за заједнички став према Бечу и Будим-Пешти, који су за време Куен Хедерварија сматрали за опортуно да политички фаворизују Србе.

Преко омладине пренесено и у Босни и Херцеговини, и овде је југословенство омладине остало чиста политичка конструкција, помоћу које се мислило превазићи националне тешкоће, и сузбити с једне стране штетне последице аустријске политике на босанске Хрвате, који су били и сувише везани за католичку и клерикалну политику, а с друге стране шовинистичке тенденције код Срба, које су биле последица пропаганде из Београда и већ створеног историзма да је Босна српска земља. Све политичке групе српске у Босни заступале су ову тезу, па чак и група Петра Кочића, која се после тешких унутрашњих борби, тек 1913 године преко д-р Ђорђа Лазаревића изјаснила политички за југословенство. Међутим, то изјашњење имало је само декларативан значај. Практично, група је остала на истим поставкама у националном питању, како их је одредила

Отаџбина 1907 и 1908 године.¹⁾ Сељаштво исто тако стоји на позицијама српства, иако код њега није било ни трага шовинистичком расположењу према Хрватима. Југословенство омладине дакле није поникло из самих српских маса, него је унесено из вана, у циљу преброђавања тешкоћа, на које је омладина наилазила и за које није, као и за многе друге, знала да нађе сама решења. Као потпуно егзотеран елеменат, југословенство Младе Босне је више једна логицирајућа свест о томе, да би било добро када би било, него једна логична последица осведочења, које би произишло из националне и политичке свести српске масе у Босни и Херцеговини. М л а д а Б о с н а је била у почецима свога рађања српска. Владимир Гађинових почиње свој чланак „Млада Босна” речима: „Босна је стара српска земља. По својој психологији, култури, целом животу.”²⁾ Тек касније је она прешла на југословенске позиције, али никада није могла да пређе потпуно преко тезе о Босни као српској земљи, иако је један део (врло мали) хрватске омладине приступио М л а д о ј Б о с н и и био југосленски ори-

1) „Исповједајући своје дубоко уверење, да су Босна и Херцеговина по своме националном обиљежју, српске земље, ипак нећемо никоме наметати српско име.“ — Отаџбина, год. 1, бр. 1 од 28 јуна 1907. „Прије окупације није се знало у Босни и Херцеговини за народ Хрвати, данас је цијела државна управа налегла на ту народност. Помоћу ње се одржава. И она јој је десна рука у извођењу паклених намјера. Наш народ не смије то мирно сносити.“ — Отаџбина, год. 1, бр. 8, од 12 марта 1908 (у чланку „Барут мирише“).

2) Владимир Гађинових: *Млада Босна*, у *Споменици*, стр. 32.

ентисан.¹⁾ Иако је извештан број чланова њених говорио за себе да нису ни Срби ни Хрвати, него Југословени, као што је то изјавио и сам Гаврило Принцип на суђењу, ове изјаве су биле само доказ да су они веровали у корисност и снагу своје конструкције, и ништа више.

Југословенске тенденције Младе Босне, међутим, пружају нам драгоцене податке о националној политици српске босанске чаршије као и прве генерације интелектуалаца, који су препустили омладини да она покушава наћи једно решење заиста оштрих и непријатних националних супротности у Босни и Херцеговини, који су слабили и онемогућавали заједнички фронт свих угњетених нација против аустро-угарске монархије. После слома Калајеве „босанске концепције” Беч је мислио да најбоље може решити питање своје владавинске већине остварењем једног споразума између Хрвата и муслимана. Д-р Јосип Штадлер (Хрватска политичка удруга) и Др. Никола Мандић (Хрватска народна заједница) били су експоненти те политике, која је после анексије, уступцима муслиманским беговима, постала стварност. Српска политика је, међутим, својим интрансигентним ставом у националном питању, донекле помагала те аустриске намере, иако је на другој страни све чинила да их омете одржањем савеза са беговима. Омладина је

¹⁾ Интересантно је да многи писци, који су после рата остали на т зв. југословенској линији, говорећи о *Младој Босни* нарочито подвлаче учешће Хрвата у њој, набрајајући и именујући све личности које су узеле ма каквог удела у њеном раду. Већ само ово претерано наглашавање је симптоматично, и значи да се тиме жели утврдити „југословенска“ структура *Младе Босне*, коју ова стварно није имала.

мислила да се овим намерама Аустрије може супроставити југословенством. Ова мисао је помало гротескна, јер уствари методски је врло слична покушају саме Аустрије да створи „босанску нацију”. Ова је само хтела да у резултату, негирајући Србе и Хрвате, обезбеди своју владавину, а Млада Босна да је сруши. Иако су ова два покушаја на терену саме Босне и Херцеговине методски слични, они се разликују у читавом низу других ствари, тако да би опште поређење било неправилно, а поготово би била бесмислена тврдња (која се појављивала) да је југословенство дело аустриске политике. Али без обзира на све разлике, и на саме мотиве, и једна и друга идеја наилазила је на исте тешкоће, наиме на већ створене и живе национализме, који се нису могли превазићи обичним политичким паролама.

Југословенство Младе Босне имало је једну карактеристику, која га је делила од југословенства, рецимо, Хрватско-српске коалиције. Оно је било борбено, било је заправо упориште, са којег су омладинци мислили да могу проширити своју борбу и њу увући и друге народе у Босни, и због тога је оно било неприхватљиво за грађанство, а не само због његовог шовинистичког и великосрпског става. Грађанство није хтело борбу, није хтело њено проширење на друге крајеве аустро-угарске монархије. Оно је било за чекање и за искључиво везање за Србију. И због тога се супротстављало југословенству, које је и код Младе Босне било у првом реду борбено средство. Оно је било саставни део борбеног југословенства омладине и у другим крајевима монархије, на које се, уосталом, мислио ослонити и Фрањо Супило када се после Фридјунговог про-

ентисан.¹⁾ Иако је извештан број чланова њених говорио за себе да нису ни Срби ни Хрвати, него Југословени, као што је то изјавио и сам Гаврило Принцип на суђењу, ове изјаве су биле само доказ да су они веровали у корисност и снагу своје конструкције, и ништа више.

Југословенске тенденције Младе Босне, међутим, пружају нам драгоцене податке о националној политици српске босанске чаршије као и прве генерације интелектуалаца, који су препустили омладини да она покушава наћи једно решење заиста оштрих и непријатних националних супротности у Босни и Херцеговини, који су слабили и онемогућавали заједнички фронт свих угњетених нација против аустро-угарске монархије. После слома Калајеве „босанске концепције” Беч је мислио да најбоље може решити питање своје владавинске већине остварењем једног споразума између Хрвата и муслимана. Д-р Јосип Штадлер (Хрватска политичка удруга) и Др. Никола Мандић (Хрватска народна заједница) били су експоненти те политике, која је после анексије, уступцима муслиманским беговима, постала стварност. Српска политика је, међутим, својим интрансигентним ставом у националном питању, донекле помагала те аустриске намере, иако је на другој страни све чинила да их омете одржањем савеза са беговима. Омладина је

¹⁾ Интересантно је да многи писци, који су после рата остали на т зв. југословенској линији, говорећи о *Младој Босни* нарочито подвлаче учешће Хрвата у њој, набрајајући и именујући све личности које су узеле ма каквог удела у њеном раду. Већ само ово претерано наглашавање је симптоматично, и значи да се тиме жели утврдити „југословенска“ структура *Младе Босне*, коју ова стварно није имала.

мислила да се овим намерама Аустрије може супроставити југословенством. Ова мисао је помало гротескна, јер уствари методски је врло слична покушају саме Аустрије да створи „босанску нацију”. Ова је само хтела да у резултату, негирајући Србе и Хрвате, обезбеди своју владавину, а Млада Босна да је сруши. Иако су ова два покушаја на терену саме Босне и Херцеговине методски слични, они се разликују у читавом низу других ствари, тако да би опште поређење било неправилно, а поготово би била бесмислена тврдња (која се појављивала) да је југословенство дело аустриске политике. Али без обзира на све разлике, и на саме мотиве, и једна и друга идеја наишла је на исте тешкоће, наиме на већ створене и живе национализме, који се нису могли превазићи обичним политичким паролама.

Југословенство Младе Босне имало је једну карактеристику, која га је делила од југословенства, рецимо, Хрватско-српске коалиције. Оно је било борбено, било је заправо упориште, са којег су омладинци мислили да могу проширити своју борбу и у њу увући и друге народе у Босни, и због тога је оно било неприхватљиво за грађанство, а не само због његовог шовинистичког и великосрпског става. Грађанство није хтело борбу, није хтело њено проширење на друге крајеве аустро-угарске монархије. Оно је било за чекање и за искључиво везање за Србију. И због тога се супротстављало југословенству, које је и код Младе Босне било у првом реду борбено средство. Оно је било саставни део борбеног југословенства омладине и у другим крајевима монархије, на које се, уосталом, мислио ослонити и Фрањо Супило када се после Фридрихсхофског про-

цеса разишао са Хрватско-српском коалицијом, и то не због тога што она не би била југословенска, него зато што није била борбена. Супила је привлачила омладини више борбеност него југословенство, тачно супротно од онога што је српску политику у Босни одбијало од омладине. Супило је раскрстио са коалицијом због њеног опортунизма, а једна група грађанских политичара из Босне и Херцеговине (д-р Данило Димовић) везала се са њом баш због тога. Према томе, у југословенству Млада Босне треба гледати у првом реду једну конструкцију, прихваћену из вана, помоћу које су мислили појачати и проширити борбу против Аустрије, и пребродити тешкоће на које су наилазили, делом и услед свога секташког става.

Делујући под притиском социјалног положаја сељака, осећајући се и сами делом те сељачке масе, верујући апстрактно у националну њену снагу, али без вере у њене непосредне и конкретне борбене способности, остајући у борби сами, без сељаштва, Млада Босна је, тражећи своја средства борбе, нашла два, од којих су оба значила стварно удаљавање од сељаштва, још јаче изоловање од њега и стварно његово напуштање. Једно су били атентати, а друго југословенство.

Међутим, могућности заједничке револуционарне акције српских и хрватских сељака су постојале. Ваљало их је само учити и оплодити. Место организовања атентата, политичко организовање села, место конспираторских и секташких увлачења у себе, револуционарна и масовна пропаганда на селу, место апстрактног и сељацима туђег југословенства, организована борба српских и хрватских сељака на питањима која их се непо-

средно тичу, дали би несумњиво велике резултате, чији би се трагови и данас осећали. Примера заједничке спонтане акције већ је било: 1875 учествовали су и хрватски сељаци у усташким борбама, а велики аграрни покрет 1910 потекао је из хрватских села и био прихваћен од српских.

Д В Е Е Т А П Е

Без организације, без јединственог програма, без чврсто изграђене политичке линије, М л а д а Б о с н а била је и без једног одређенијег теориског става. Њене идеолошке основе, мешавина разних идеолошких струјања, нису прошле кроз једно теориско чистилиште, нису биле подвргнуте једној критичној теориској анализи. Неколико чланака Владимира Гађиновића, скоро једини озбиљнији писмени документи М л а д е Б о с н е о њој самој, више су позиви на активност и борбу, апели на националну свест и традиционални револуционарни морал, него теориски покушаји сагледања друштвене проблематике Босне и Херцеговине и политичких задатака једног авангардног покрета, какав је требало да буде М л а д а Б о с н а.

По кружоцима и групама водиле су се, додуше, дискусије и разговори и о питањима која спадају у теориску проблематику, али од сасвим општих разговора и понеких наслућивања није се даље ишло. Из свих тих дискусија, које је данас тешко реконструисати, а о којима нам сведоче разни учесници¹⁾, изгледа да се дискусија, углав-

¹⁾ Перо Слијепчевић, Боровоје Јевтић, Добросав Јевђевић, Коста Крајшумовић, Никола Тришић, Мирко Кус-Николајев, Бранко Чубриловић, Цветко Поповић, Бранко Загорац итд.

ном, сводила на два питања: 1) ситан рад или револуционарни рад (чији им смисао и садржина није била јасна) и 2) проблем етапног решавања — прво национално па онда социјално ослобођење, односно прво национална па онда социјална револуција.

Перо Слијепчевић написао је 1929 године да се са осмехом сећа дискусија на тему: еволуција или револуција.¹⁾ А ми са осмехом читамо следеће Слијепчевићево озбиљно разматрање о приоритету националне револуције: „Опрека између скрајњег социјалистичког и скрајњег националистичког схватања није била оштра као данас, није бар код нас предратних омладинаца. Никад, ниједном приликом, не сећам се да бисмо се препирали о томе да ли да се одредимо и радимо социјалистички или националистички. Теориски неко је нагињао више тамо, неко овамо, али то је била тако рећи приватна ствар, а јавне потребе наше земље и народа тако су биле очигледне да нису допуштале никакво бирање. Без националног ослобођења није могло бити каквог другог великог успеха, у томе смо се сви слагали, и тај рад, тај народни устанак сви смо сматрали првом потребом.”²⁾ Наш осмех је много оправданији него осмех Пере Слијепчевића. Ако једна група још недовољно зрелих и непотпуно васпитаних младића, али борбених, свесних и одлучних, који хоће да делују сами пошто нико други не делује, у жељи за извесним теориским сазнањем потребним и у практичној политичкој борби, поставе у

1) „Еволуција или револуција“. — Са осмехом се сећам дугих дискусија о томе још у мостарској „Слободи“ 1907. — Напор, Перо Слијепчевић: *Млада Босна*, с. 191.

2) Данашњица и Млада Босна, Перо Слијепчевић: *О двадесетогодишњици Владимирове смрти*, с. 32.

дискусији и таква питања, која су можда и наивна и вулгаризаторска, ипак ни ти младићи ни та дискусија не заслужују као оцену само један супериоран осмех. Али када се неко осмехује овако постављеном проблему у својим зрелим годинама, а истовремено поставља теориски проблем овако како га поставља Пера Слијепчевић, наиме као приватну ствар и као неко нагињање тамо или овамо и када сматра да је оно што он мисли о потребама земље и народа „очигледно”, онда је он несумњиво заслужио оправдано онај исти осмех који је неоправдано и незаслужено нашао за дискусију о „еволуцији или револуцији”.

Код првог питања које је требало теориски обухватити, наиме, да ли ситан или револуционаран рад, Млада Босна се решила за револуционаран. Ми смо видели како је Гаћиновић гледао на „ситни рад“. Код другог питања, које је било дискутовано, питања односа националног и социјалног ослобођења, Млада Босна се определила за тако звано етапно решење, које је добило своју формулацију у реченици: прво национално, па онда социјално ослобођење. Овај став је, несумњиво, последица оне „очигледности“ о којој говори Пера Слијепчевић, „очигледности“ која је изгледала очигледна већини Младе Босне тада, а Пери Слијепчевићу и сада. Међутим, када детаљније анализирамо овај став о етапама, у вези са целокупном унутрашњом и међународном политичком и привредном стварношћу, видећемо, да етапно решење, онако како је било замишљено од Младе Босне, није, уствари, било никакво етапно решење, јер је стварно требало да буде решена само прва етапа. И она је за Србе у Босни и Херцеговини и решена 1918 године, али није била решена за Хрвате, на при-

мер. Млада Босна је у оцени ситуације у земљи, у утврђивању перспектива развоја, у утврђивању метода борбе у првој етапи имала још неке своје погледе (правилне или не, овде је за моменат споредно). Међутим, о перспективама борбе у другој етапи, о методима борбе и о снагама које треба да ту борбу воде, владао је потпуни мрак. Већ сама ова чињеница доказује да код постављања етапне поставке није било никаквих теориских испитивања, пошто се теориски не може замислити једно етапно решење, ако се јасно не виде и не предвиде основне линије развртка свих етапа, односно целине. Слабост овог става Младе Босне састоји се у томе, што је она на основу „очигледности“ нашла једно решење, које се могло наћи само теориским поступком, и које је могло бити верификовано само праксом, што значи да је могло само кроз праксу и у пракси постати очигледно.

Да би се видело како се проблем етапног решавања постављао тада у Босни и Херцеговини, потребно је претходно утврдити шта се тада могло подразумевати и шта се подразумевало под националним, а шта под социјалним ослобођењем, и какав је био однос између тих двеју ослободилачких тенденција у тадашњем босанском друштву. Тек пошто се то утврди и пошто се данашњи теориски и историски суд упореди са тадашњим схватањем, може се говорити о очигледностима потреба земље и народа и о заблудама Младе Босне. Може се чак, ко хоће, и осмехивати на све што се тада говорило, али пре тога свакако не.

Видели смо да су сељаци, у својој већини, сматрали да је национално ослобођење истоветно са социјалним. Према томе, сељаци су тражили

једно решење, без етапа. Код њих — феудалних кметова и сиромашних сељака без земље — превладало је уверење, историски настало, да су српско и кметско решење једно те исто, и да српско решење, што значи национално ослобођење и присаједињење Србији, јесте истовремено и социјално ослобођење, што значи ослобођење кметова, и подела земље. Непосредна и свакодневна економска и политичка искуства сељака довела су до овог схватања. Феудално сељаштво је под социјалним ослобођењем могло подразумевати само једно, а то је ослобођење од феудалне експлоатације. То решење је било револуционарно. Оно је тражено 1875 и оно је остало нерешено све до 1918 године. Али за град, услед промена у привредном животу земље, то решење није више било једино, и није више уопште било решење. Појам социјалног ослобођења — да останемо код ове терминологије Младе Босне — морао је бити шири. Само ослобођење сељака од феудализма није исцрпљавало сва социјална и класна питања Босне и Херцеговине. Млада Босна је видела ту разлику, али је није схватила. Увиђајући да се појам социјалног ослобођења на селу не може пренети и у град, она није умела ништа друго да уради, него да шири појам социјалног ослобођења, који јој уствари није био јасан, али који је она желела да временски раздвоји, и тако да идентитет и истовременост националног и социјалног ослобођења разбије на две узастопне етапе. Кметовско схватање идентичности и истовремености социјалног и националног ослобођења, било је последица практичног искуства, схватање Младе Босне о потреби етапног решења, које самим тим негира сељачко решење, било је последица непостојања

једног таквог практичног искуства. Сељачко схватање, иако непотпуно и уско с обзиром на целу друштвену стварност, одговара стварној проблематици села; схватање Младе Босне, иако је требало да превазиђе сељачко, не одговара стварној проблематици целог босанског друштва. Млада Босна је видела простим оком и схватила здравим разумом сву недовољност сељачког схватања, али није видела и није схватила и сву снагу тога схватања. Без теорије и теориског савлађивања проблема то није могла ни схватити једна друштвена група која се налазила изван продукционог процеса, изолована од села, без вере у њега.

Пошто је желела да социјално ослобођење схвати шире од сељака, и пошто је схватила (сопственим сазнањем и помоћу страних утицаја) да тако шире схваћено социјално ослобођење не значи и не може да значи само ослобођење Срба од муслиманских бегова и аустриске владавине, него и ослобођење Срба од самих Срба, Млада Босна је морала доћи до закључка, с обзиром на потребу ослобођења свих Срба, и на постојање Аустро-Угарске као најјаче и најнепосредније угњетачке снаге, да не може постојати ни идентитет ни истовременост ових двају ослобођења. Тако се дошло до схватања о приоритету националног ослобођења, о потреби претходног рушења аустро-угарске власти. Како, када и којим снагама спровести другу етапу — о томе се није ни дискутовало. Неколико општих места из књига Кропоткина, Бакуњина или Чернишевског¹⁾ не

¹⁾ Тако је на пример Гаврило Принцип 1916 године рекао психијатру Dr. Rappenheim-у, да верује у могућност остварења новог друштва по замисли Кропоткина, на интернационалној основи у савезу општина.

могу уопште бити узети у обзир као озбиљни прилози изучавања тадашњих конкретних прилика.

Млада Босна није сагледала теориски цео процес ослобођења, како смо то већ видели, она је самим тим практично одустала, и против своје воље, против свог субјективног уверења, од друге етапе. Став о етапном решавању стварно престаје практично да постоји, када се види само једна етапа а друга не. Читаво то етапно схватање имало је тако само један смисао: умирење савести, заваривање и пружање могућности једног моралног алибија.

Утврдили смо да Млада Босна није била социјални и политички израз поробљеног српског сељака у Босни и Херцеговини. Она исто тако није била ни политички израз радништва, ни грађанства. Од интелигенције, као међукласе, која је као таква желела да преузме вођство српске босанске политике и да оствари њено јединство, она се исто тако одвојила. Међутим, она се није једнако односила према свим друштвеним српским класама у земљи. Према сељаштву и радништву њен однос је био позитиван. Она је мислила да ради у њиховом интересу, и нарочито у интересу сељака, и желела је то да ради. Према буржоазији, њен однос је био негативан. Њена политичка делатност била је у првом реду уперена против Аустрије, али она није заборављала ни своју сопствену чаршију. Она није у њој гледала само потенцијалног непријатеља, него и савремену озбиљну сметњу национално-ослободилачкој борби. И то је, углавном, правилно видела. Али на другој страни, Млада Босна није се ослањала ни на сељаштво ни на радништво. И због тога се мора поставити питање: откуд јој снага у борби, која није била мала, от-

куд јој жестина и полет, откуд јој необуздана страст за акцијом? Одговор на ово питање даће и елементе одговора на питање како се М л а д о ј Б о с н и наметнуло решење о етапама.

Српска босанска чаршија је у току аустријске владавине у Босни и Херцеговини напустила национално-ослободилачку борбу и издала националне интересе. Раднички покрет је у другој половини првог деценија двадесетог века, када је почео да расте и да се развија, потпуно занемарио национално-ослободилачке револуционарне снаге земље. Сељаштво је, до Кочића, било потпуно политички неорганизовано и беспомоћно. И после појаве Кочићеве групе прилике се нису знатно поправиле. Супротности у земљи, међутим, биле су све оштрије. И класне и националне и политичке. Атмосфера је била врло тешка. Била је то барутана, само није било никога да је потпали. Омладина, која је уствари била још изван тих супротности, својим неодређеним класним положајем постала је тако нека врста израза тога прилично хаотичног стања. Већи део школске омладине налазио се у сталном процесу прелажења из села у град, цела школска омладина, која углавном сачињава М л а д у Б о с н у, била је на пола пута негде између свога дотадашњег скромног, сељачког или сиротињског живота и будућег угоднијег бирократског или грађанског живота, цела омладина била је на путу сазревања од младића у људе. Све ово њу је одвајало од прве генерације интелектуалаца, али је отуђивало и од сељака и од радника. Иако је по своме социјалном пореклу била класно угњетена, она није никада ушла непосредно у класну борбу, и никада није схватила шта је то заправо класна борба. Уколико је нешто кон-

кретније и сазнала о класним односима, то сазнање није потицало из земље, из стварности њихова живота, него из књига које су читали, и из пропаганде коју су слушали по свету. Та класна, психолошка и идеолошка двојност омладине, међутим, није јој дозвољавала да мирује. Она се разликовала од свих тадашњих друштвених класа и међукласа, и баш због тога што се разликовала, она је била једина у могућности, да делује, јер сви остали нису деловали. Она је била у могућности да се организује, што сељаци нису могли. Она је схватила национални проблем што раднички покрет није. Они су по своме социјалном пореклу били кметовска и сиротињска деца и нису били заинтересовани у богаћењу као чаршија. Они још нису дошли до грађанских занимања, нису имали дакле ништа да чувају, нису имали ништа да изгубе, као прва генерација интелигенције. И они су због тога дејствовали. Ако бисмо желели да говоримо у формулама, што није потребно, могли бисмо рећи да је М л а д а Б о с н а била сурогат за политички израз свих национално и социјално угњетаних друштвених класа, које нису успеле, из разних разлога, да остваре своје политичке изразе и своју политичку линију, у једној земљи која је била национално угњетавана, у којој је владала једна колонијална привреда, и у којој су постојале још и феудалне супротности. Јасно је, да такав идеолошки конгломерат, који је могао у извесном моменту да буде ношен од разнородних снага, није могао да не води рачуна о свим тим снагама, и да у својој политичкој акцији поставља и такве тезе, које једна чиста и одређена политичка и класна група не би могла никада да постави. М л а д а Б о с н а је неадекватан израз општег расположења и општег

бунта свих социјално и национално незадовољних у Босни и Херцеговини. Она је у политичкој борби применила оне методе који су одговарали њеној снази и њеним могућностима, а који су произишли из њене специјалне социјалне и идеолошке структуре. Као што су методи борбе специфични за Младу Босну, исто тако су специфична предвиђена решења, која носе на себи печат импровизације, неодређености и нејасности. Етапно решење као и југословенство, типични су резултати свега тога. Без могућности да сва та питања теориски реши, Млада Босна је морала доћи до тезе о етапама, верујући у неку органску повезаност њихову, верујући, да ће тзв. социјално ослобођење нужно произаћи из националног, да ће бити нека врста његовог личног развоја.

Догађаји и стварност после Осамнаесте, која је била година националног ослобођења, срушили су свој сан Младе Босне. Слом Аустро-Угарске у једном империјалистичком рату довео је до слома њене власти и у Босни и Херцеговини. Иако је то по резултату оно за чим је тежила Млада Босна у својој првој етапи, то уствари није прва етапа како је њу замишљала Млада Босна. Она није хтела империјалистички рат, а још мање империјалистички мир. Осамнаесте, Млада Босна није више била у стању да реагује. Неодређени социјални положај њених чланова постајао је одређенији, њена изолованост од маса, чак да није ни дошло до њене декомпозиције, онемогућивала јој је да се стави на чело маса када су ови палили бегосвке чардаке и делили земљу. То је могао да буде почетак друге етапе.

Љ У Д И

Сваки од активних чланова М л а д е Б о с н е имао је неку од својих личних карактеристика. То су биле изразите личности, иако многе од њих нису, услед младости, биле још потпуно развијене. Влада Гађиновић био је енергичан, сетан и нечујан, Гаврило Принцип одлучан, груб и ћутљив, Трифко Грабеж сентименталан и нежан, Недељко Чабриновић ентузијаста и гласан, Богдан Жерајић суморан и тих, Данило Илић медитативан и забринут. Ма колико ове личне особине биле интересантне и важне, оне нас овде толико не интересују којико нас интересују њихове заједничке карактеристике, карактеристике целе групе.

Пре свега, сви активни чланови М л а д е Б о с н е, сви они који према нашем схватању сачињавају ову групу, а не широки појас омладине који је потпадао под њихов утицај, били су у једном нарочитом психичком стању. Своје малобројне године живота проводили су стално у једној повишеној температури. Стално су били забављени најразноврснијим завереничким плановима, легали су и устајали са жељом за делом, непрекидно се борили са својом савешћу, увек узбуђени, непрестано у покрету, непрестано у тражењу дела и непрестано ометани са разних страна. Њихове дискусије вођене су са ужагреним очима. Гаврило Принцип — по причању Добро-

сава Јевђевића — данима је спавао са бомбом под покривачем.

Приватног живота нису имали. По нека сентиментална љубав, често деформисана под утицајем литературе, нарочито Чернишевског, било је све што су ови младићи стизали да узму од живота. (Изузетак у томе погледу био је једино Недељко Чабриновић, коме су остали то замерали.) Сви су живели врло оскудно и у Сарајеву, и у Београду, и у Бечу и у Женеви. Али они тај живот нису подносили тешко. Веровали су, да они, револуционари и апостоли борбе, не би ни смели да живе друкчијим животом. Иако нису били аскете, било је код њих доста аскетизма, који је био помешан и са боемством. Граница између боемства и аскетизма није била чврста и одређена. Они нису били аскете из убеђења, и зато је њихов аскетизам могао да прелази и у боемство, они нису били ни боѐми по убеђењу ни по својим животним циљевима, и зато је њихово боемство могло да прелази и у аскетизам. Влада Гађиновић гужвао је нове панталоне да би уништио траг пегле.

Сви су били спремни на жртве. Лична жртва Богдана Жерајића створила је култ. Походити Жерајићев гроб у Сарајеву значило је бити спреман на исту жртву. А посете Жерајићевом гробу биле су честе и многобројне. Владимир Гађиновић тражи примере личне жртве по свету и упућује на њих своје пријатеље: „Велика подготовка треба да је стварање морала, који је основа целог посла, даје интелигенцију и осећање, жртвује живот без накнаде, гори и пада за уверење. Сетите се случајева из Италије, Русије, Француске: једног Орсинија, богоданог ћутљивца, готово античког хероја, који проговори онај дан када је био

обешен у Паризу ради атентата на Наполеона III, јер није хтео извести уједињење његове Италије; свете смрти Жељабова и Соње Перовске, који су умрли као лица из бајке и легенди у мокрој и тешкој атмосфери Русије.”¹⁾ Убеђењу, да је лична жртва најбоље и најефикасније средство политичке борбе, следили су примери и спремност. Сви су се они осећали као мртваци на отсуству. У једном писму својој мајци, из затвора, Данило Илић јавља о својој судбини кратко и хладно само ово: „Ја ћу можда бити осуђен на смрт.”²⁾ Трифко Грабеж у једном прокриумчареном писму исто тако хладно, после пресуде, пише своме оцу: „Чуо си да сам ја осуђен на двадесет година робије, али то није ништа, јер нас смо се тројица и иначе заверили дати животе за добро Босне и Србије.”³⁾ Гаврило Принцип отуђио се од Димитрија Митриновића, и презрео га, јер је овај сматрао да се он, као један од вођа омладине, треба да чува. Принцип је, међутим, тражио једнаке жртве од свију. Већина чланова Младе Босне су добровољци у балканским ратовима и у светском рату (Влада Гађиновић, Данило Илић, Ђулага Буковац, Мустафа Голубић, Драгутин Мрас, Јован Живановић итд.).

И на крају, сви су били жељни знања. Иако су многи од њих презирали школске квалификације, ипак су сви желели да повећају своје образовање. Главни интерес је био концентрисан на књижевност, историју, социологију и политику. Међу њима скоро није било ниједног техничара, ниједног економисте. Нарочито су ово последње

1) Споменица, Влада Гађиновић: *Богдан Жерајић*, с. 47.

2) Споменица Данила Илића, с. 76.

3) Добросав Јевђевић: *Сарајевски атентатори*, с. 53. Издање Бинозе, Загреб, 1934.

презирали, и сматрали да је то „ћифтинска” пре-
окупација. Гаврило Принцип, који је прво био
ћак трговачке академије, полагао је допунске ис-
пите да би могао прећи у гимназију. Читали су
много, али не систематски. У књигама су тра-
жили, поред општег образовања, нарочито оне
текстове, у којима су очекивали да ће наћи по-
тврду својих гледишта, и њихову разраду. Већи
део од њих писао је песме. Боривоје Јевтић, Дра-
гутин Мрас, Влада Гаћиновић, Гаврило Принцип,
Трифко Грабеж, сви су покушавали да пишу, сви
су писали песме или прозне текстове. Чудно је
само да су ти покушаји код неких били сасвим
сентиментални, без икакве везе са њиховим поли-
тичким убеђењем и акцијом. Принцип је писао
песме о ружама, које, наравно, нису никад штампане.
Неколико песама Владе Гаћиновића, ме-
ђутим, говоре о другим темама. Он пева о отац-
бини, о Баху и Кватернику, о црвеној сестри са
Волге.

То би биле опште карактеристике и зајед-
ничке особине једне групе људи, којима је развој
друштвених прилика, и стицај разних политич-
ких околности, доделио да поведу једну политич-
ку борбу у земљи, и да је воде како су најбоље
умели и могли.

Ма каква била данас оцена њиховог политич-
ког рада и њихових метода борбе, ма какво ме-
сто они имали у историји, једно је сигурно и не-
оспорно: као људи и као борци они претстављају
врхунац онога што један човек може од себе да да.

ГДЕ БИ БИЛИ ДАНАС

Коста Крајшумовић, један он активних чланова Младе Босне у једном предавању на Београдском универзитету, године 1939, рекао је да би данас Владимир Гађинових и другови били негде далеко, далеко у емиграцији или у Сремској Митровици. То исто мисли и Перо Слијепчевић за Гађиновиха. Он каже: „Шта би данас било да је остао жив, слободно је свакако нагађати; једно је сигурно да би његово лице било још тмурније и његова сета још већа; и да би био негде далеко лево.”¹⁾

Уистину, слободно је нагађати. Али нагађање о томе где би ко био, није ни важно ни битно. Можда би Гађинових и његови помрли и погинули другови били „негде далеко лево”. Можда. Међутим, они који нису помрли (сем неких изузетака) нису данас лево, нису у емиграцији, нису ни у Сремској Митровици. (Па ни сам Перо Слијепчевић ни Коста Крајшумовић.) Према томе, питање се мора поставити, зашто би једни били, а зашто други нису. На то се може одговорити само ако се јасно одговори на питање куда је водила конзеквентна линија групе. Појединци се губе. Свакодневни живот их ломи, социјалне и личне прилике их моделирају и модификују

¹⁾ Данашњица и Млада Босна, Перо Слијепчевић: *Владимирова смрт*, с. 33.

Деветстотина и осамнаеста година значила је такав прелом у политичком и социјалном животу земље у којој је живела и радила М л а д а Б о с н а, да је, уистину, тешко и скоро немогуће оцењивати како би све то деловало на оне који нису више живи. Могли бисмо само проучавати како је то деловало на оне који су остали живи. Њихове путеве знамо. Могли бисмо видети — колико су остали верни својим принципима из младости, а колико нису. То, међутим, није наш проблем. Ми бисмо желели само да укратко одговоримо на питање у коме правцу би се логично морала развијати предратна социјална ориентација М л а д е Б о с н е, без обзира на појединце, били они живи или мртви.

Деветстотина и осамнаеста била је у модерном развиту Босне и Херцеговине друга велика прекретничка тачка. Прва је била окупација. И као што је после окупације морало доћи до нових друштвених груписања, и нових политичких и социјалних ориентација, тако је и после осамнаесте морало доћи до тога. За Србе у Босни и Херцеговини осамнаеста значи национално ослобођење (али само за Србе) и крај феудалне експлоатације, она значи, дакле, укидање двеју супротности које су биле одлучујуће и за формирање и за делатност М л а д е Б о с н е. Онаква каква је постојала пре осамнаесте, она више није могла да постоји. Догађаји су је ликвидирали. Сан о другој етапи се расплинуо. Сама, својим сопственим снагама и својим социјалним и политичким схватањима и методима, М л а д а Б о с н а није могла прећи у борбу за остварење друге етапе. То су хтели и то су могли хтети само они елементи који су и раније претстављали у њој чистију класну линију, и који су

на тој линији остали и после осамнаесте. Међутим, друштвени и политички проблеми се сада постављају сасвим друкчије, ваљало је савладати пут од хтети до моћи и умети. Друга етапа није произлазила из прве. Заправо, прва етапа, остварена једном, постала је директна сметња остварењу друге, постала је организована снага која се свесно и одлучно супротстављала другој етапи (на што предратна омладина није никада помишљала). Због свега тога већина људи Младе Босне изгубила је оријентацију. Интересантно је да су неки почели прилазити земљорадничким странкама, верујући да оне изражавају класни садржај и њихове предратне политике. Али слом тзв. класне политике Савеза земљорадника само је показао да оваква једна „сељачка” странка није могла постати наставак политике и стремљења Младе Босне. А још мање да је могла постати организатор друге етапе. Услед тога многи, раније активни чланови Младе Босне, резигнирају и напуштају политичку борбу. То су људске реакције, и због тога нико жив неће ни помислити да развој активистичке и субјективно револуционарне организације, као што је била Млада Босна, води резигнацији. Само су ретки изузеци нашли своје место у новим друштвеним борбама, које су сада територијално шире него што су границе Босне и Херцеговине. Међутим, ни њихове позиције на друштвеној и политичкој левици не би морале доказивати да они претстављају конзервативну развојну линију Младе Босне. Не ради се о појединцима. Али када узмемо у обзир да је Млада Босна била неадекватан израз угњетених класа у Босни и Херцеговини, и када узмемо у обзир њену субјективну жељу да постане адекватан политички

израз и њено субјективно убеђење да делује у правцу социјалног ослобођења, онда је, нема сумње, конзеквентна она линија развоја која од субјективних жеља и убеђења води објективном остварењу тих субјективних претензија.

Али криво би било, и површно, Младу Босну третирати као потпуно јединствену организацију, и сматрати да се из ње може развити само једна развојна линија. Ми смо већ раније указали на разнородност елемената који су сачињавали Младу Босну, на прелазни карактер социјалне и психолошке структуре Младе Босне, и према томе на могућности разноликог развоја њених саставних делова. Онај део Младе Босне, којем је класни садржај њен и пре рата био стран, који није у њему видео основни смисао борбе, који није схватио да је оштрина и одлучност и активност омладине у првом реду последица несносних класних односа, није могао ни после осамнаесте да схвати да Млада Босна треба да се превазиђе и пређе на више и друге форме борбе. Тај део је сматрао да је Млада Босна извршила свој задатак и да питање друге етапе треба скинути с дневног реда као револуционарно питање.

Према томе можемо рећи да се линија развитка Младе Босне после осамнаесте грана. Они елементи који су у њој били више везани (уопште речено) за богато сељаштво и за извесне грађанске елементе, у првом реду бирократију, нису могли после решења националног питања да се конзервативно развијају у оном истом правцу у којем су се нужно морали развити они елементи који су били више везани за радништво и за сиромашно сељаштво. Сада су то две разне политике, које више не носи само омладина. За оне

елементе у Младој Босни за које друга етапа није била фраза него императив класне стварности из које су произашли, нема заиста никакве сумње да развој иде ка левици, ка новим социјалним борбама. Њихова политика хтела је да буде и делом те и била револуционарна. За оне елементе пак, за које је друга етапа била само фраза, нема исто тако никакве сумње да се линија развитка прекида после осамнаесте. Они се саживљују са новим стањем, одбацујући сваку револуционарну политику, и сматрају да сада ваља живети пуним, слободним национализмом и грађанским животом.

„КАТОЛИЦИ“

У БОСАНСКОМ УСТАНКУ 1875-78 ГОД.

Српска краљевска академија наука издала је књигу Васе Чубриловића: *Босански устанак 1875—1878 године*.

Желим — поводом ове едиције — да ставим неколико принципијелних примедби оваквом писању историје и неколико слободних и неvezаних асоцијација о самом устанку.

За карактеристику саме књиге, за менталитет писца типично је негирање хрватског имена у Босни. Иако босански Хрвати нису у босанском устанку — који се развијао у претежно српским крајевима северне Босне — играли виднију и одлучнију улогу, ни позитивну ни негативну, ипак, као велики део становништва остале Босне, нису могли да не буду споменути у оквиру једног историског испитивања и једног научног рада, какве претензије има ова књига Васе Чубриловића.

Не испитујући истинитост чињеничних навода о вези босанских Хрвата — католика, како каже г. Чубриловић — преко фрањеваца и клера са званичном Аустријом, потребно је — што је и од особите актуелне важности — задржати се на националној ознаци босанског живља, коју Чубриловић систематски спроводи кроз читаву своју књигу, потенцирајући то у прилогу „Хрвати и

босански устанак“, где говори о босанским католицима и Хрватима из Хрватске.

Полазећи од једне површне претпоставке, и у основи својој нетачне, да је босански устанак резултат јаким традиционалних осећања и појачаног национализма, Чубриловић поставља тезу о Србима, муслиманима и католицима у Босни. Према његовој књизи у Босни нема Хрвата. Постоје Срби, национално свесни и јединствени, муслимани везани са Турском, фанатизовани и национално неодређени, и католици, са гравитацијом према Аустрији, католичкој земљи.

Без обзира на сву апсурдност тезе о национализму као садржају и моторној снази устанка, без обзира на улогу фрањеваца у политици Аустрије у Босни, ниједан историчар, који има озбиљне научне претензије, и који посматра историју као низ догађаја, увек објашњивих и реалних, не може игнорисати чињеницу постојања Хрвата у Босни, исту историску чињеницу, као што је и постојање Срба и постојање славенског муслиманског елемента, који је само зато социјална база турске владавине, јер му ова омогућава његове економске повластице — одржање феудалног основа, — у којем је муслиман господар, а хришћанин кмет. Тај и такав феудални основ и условио је тако оштар верски сукоб и тако бруталну верску нетолеранцију. Будући да је католичког елемента било и релативно и апсолутно мање у феудалном односу, отуда је и сукоб православних са муслиманима морао бити јачи, него муслимана и католика.

Према статистици о попису становништва од год. 1910 тај однос у цифрама изгледао је овако:¹⁾

¹⁾ Јубиларни зборник живота и рада СХС: Д-р Ђоко Богојевић: *Аграрна реформа*, 1928.

	муслимани	православни	католици
бегова	85,2%	9,4%	4,9%
слободних сељака	56,6%	25,9%	16,8%
кметова	4,6%	73,9%	21,5%

Ту треба тражити решење проблема о српском национализму, и да је г. Чубриловић историчар са позитивним научним методом и научничким поштењем, он никада не би могао да у својој књизи као антитезу Србима, национално свесним револуционарима, истиче неодређене и политички неопредељене католике, покушавајући избећи означавање босанских католика Хрватима.

Израбљивачки однос у Босни био је тако јак, очит и крвав, да Чубриловић, наравски, није могао прећи преко њега. Он набраја терете сељака: трећину, десетину, порезе. Говори о неродним годинама. Али сва та набрајања не улазе органиски у склоп књиге. Она су ту, је су и сувише евидентна да би се могла избећи, сувише позната да би се могла прећутати. Феудално-кметски однос, као основни узрок свих револта и буна босанског сељаштва и становништва уопште, све до 1918 године, није у Чубриловићевој књизи окосница, срж, главни објект историског истраживања, субјект историског збивања, него перифериска примедба, илустрација тешкога стања које је само интензивирало национализам. Место тезе, да је национализам продукт тога стања, ознака босанско-херцеговачког устанка остала је народска са уским и површним садржајем: побуна српске раје против турског зулума. Ова дефиниција садржи у себи национални и социјални однос, али никако економски. Уствари, босански устанак 1875—1878 године био је аграрна револуција, која, због слабе организације, разбијених

побуњеничких јединица, грађански ориентисаног вођства, помањкања оружја — није успела. Међутим, све битне ознаке аграрних револуција дошле су до најпунијег изражаја.

Да се криво не разуме: не пребацујемо Васи Чубриловићу у односу на ознаку босанског устанка, само помањкање јасне и научне терминологије, него помањкање сваког научног метода који би емпириски сакупљеном материјалу дао смисао једне историске студије. Прецизна и научна терминологија није само формални проблем него искључиво методолошки. Јасни научни термини су првенствено последица научног метода, који води са сигурношћу одређеним резултатима. Да је г. Чубриловић посветио више пажње социјалној и економској структури Босне, а мање дипломатским акцијама Андрашија, његови закључци морали би бити друкчији. Тим више што је босански устанак само епизода, која ни у колико није утицала на мењање или стварање нове источне политике Аустро-Угарске и Русије. Уосталом, читава источна политика Аустрије, приказана у књизи Чубриловића, изгледа као нека лична ствар Андрашија, везана са питањем његовог престижа, па тако ни спољни утицаји, који су деловали на устанак, нису осветљени, да би се могло разумети њихово прореволуционарно или контра-револуционарно држање.

Све у свему: да није јасне злонамерности са ознаком Хрвата као католика — јер муслиман може бити Србин, али не може бити католик! — могло би се овако написано дело сматрати као потребна архивска и техничка предрадња за историску студију о босанском устанку.

ЛАЖИ БОСАНСКЕ ПОЛИТИКЕ

Пре много векова, кад су Турци продрли у Босну, феудална господа изгубила су веру, а задржала земљу. Народ није осетио промену. И даље је радио, и даље су плодове његовога рада убирали други. Пре хришћани, сада муслимани. Трајало је то столећима. Велики број буна, мањих и већих, био је индикатор народног расположења. Те буне су обично угушиване у крви, али су при томе давана обећања, доношени хатишерифи, издавани фермани, но кметство се није укидало, — феудализам је само понекад вршио модификације

Дошла је окупација („укопација“, како су је сељаци звали). Берлински конгрес је, водећи политику европске равнотеже, дао Аустрији мандат да цивилизује Босну, да уведе ред, мир и поредак. Она је то стварно и учинила, али основа свега тога остао је феудализам, с феудалном господом.

И онда: 1918. Паљење чардака, самовласно присвајање земље, протеривање ага и бегова са села — све типичне и симптоматичне појаве аграрне револуције. И стварно, у Босни је она била у пуном јеку. На крају, аграрна реформа — земља сељацима, а беговима новац. Несумњиво, знај пропаст феудализма, његова пуна економска и политичка декомпозиција, која га је терала да

води политику давленика који се хвата и за сламку, али исто тако несумњиво и знак унутрашње слабости демократије из осамнаесте године. Босанска послератна политика је први пут показала своје наказно лице.

Историски развитак условио је да се антагонизам феудалног друштва развијао и заоштравао у облику верског антагонизма између хришћана и муслимана. Сви покрети сељака, све борбе, сва мржња кметова били су уперени против бегова-муслимана. Тај непријатељски став уопштио се, проширио се на сав муслимански живаљ, јер је овај, с малим изузецима, био слободан и живео од бегова и ага, по њиховим чардацима и кулама, као оружана пратња и као сабирач хака и осталих феудалних дација. Поред тога, и цео бирократски државни апарат био је муслимански. Дакле, сви они који су као претставници феудалца-муслимана долазили с кметовима-хришћанима у непосредни однос били су муслимани. На једној страни, економска моћ и политичка слобода, а на другој, економска везаност и политичко ропство. Социјални антагонизам манифестовао се кроз верски антагонизам, и то је омогућило да се створе две психологије и идеологије, и да се кметовска мржња према феудалцу изживљава и кроз мржњу хришћанина према муслиману.

Ни револуције, спроведене до краја, не могу брзо и радикално да искорене наслеђене психологије и идеологије маса. Још мање је то могла, природно, да учини недовршена и у законске оквије сабијена аграрна револуција 1918 године. Њен крај био је реглементација, која је обећавала, а касније и спровела, накнаду онима против којих се била распламсала сељачка демократија босанских кметова.

Ово је био почетак каснијег несрећног развоја босанске политике, која се кретала линијама једног антагонизма, који је стварно као социјални антагонизам ишчезао, а чија је форма, љуска, остала.

Несумњиво, аграрна реформа није спроведена онако како су то сељаци очекивали и тражили. Сигурно, и данас има по Босни доста земље која би се могла поделити, и доста сељака којима би она била потребна. Али исто тако је сигурно да не постоји више феудалистички антагонизам, нити је проблем земље коју држе муслимани, једини и искључиви, централни проблем једне демократске политике као што је то био случај до 1918 године. Низ нових проблема, рођених у социјалним и економским преображајима од 1914 до данас, требао је и могао, већ давно, да љуску у којој се кретала досадашња политика разбије, и да нађе нове, адекватне облике. То се међутим није догодило иако је његова социјална основа верског антагонизма пропала. Настајање једне идеологије није се остварило, иако је нестало узрока њеног постанка и опстанка.

Социјално-економска и национална структура Босне и Херцеговине врло је интересантна, и разликује се знатно од структуре осталих покрајина Југославије.

Социјално-економска структура: типични паралелизам разних типова привреде, који се међусобно разликују и квалитативно и квантитативно. Квалитативна разлика: на једној страни развијен капиталистички сектор привреде, на другој многобројне заостале привредне јединице, које спадају у преткапиталистички сектор привреде. На једној страни паупери, произашли из разрешења феудалних односа, које капиталистички сектор

још није могао апсорбовати, на другој резачи купона. Квантитативна разлика: велики број ситних и малих занатлија, који граниче с пауперима, а покрај њих велики број крупних предузећа, створених у оном периоду када је за западно-европски капитал престао бити типичан и примаран извоз робе, а то постао извоз капитала. Природна богатства Босне (шуме и руде) постала су пленом империјалистичке експанзије.

Национална структура: Босна није национално хомогена. У њој живе Срби, Хрвати и муслимани. Нација је историска категорија, и она се развија паралелно с развојем грађанства. Феудализам не познаје ни нацију ни националну свест. Како су у Босни и Херцеговини феудалци били муслимани, то је разумљиво да су они после слома 1918 године национално били неодређени, и да су се због тога ориентисали верски. У то доба, феудални господари и њихове феудалне слуге били су јединствени, јер су и једни и други губили. То јединство би се морало врло брзо изгубити, и изгубило би се, да се није формирала послератна босанска политика, која је то ометала, ослањајући се на поменути верски антагонизам.

Ова два кратка пресека кроз социјално-економску и националну структуру Босне и Херцеговине и анализа наслеђених идеологија, пружају све потребне елементе за разумевање послератне босанске политике. А ако се томе придода још и анализа саме те политике, онда тек може да буде јасна данашња политичка ситуација, као и задаци пред којима стоји босанска демократија.

Послератна босанска политика није прекинула традицију босанског грађанства да на верском антагонизму зида зграду своје опортунистичке политике. Од последњег босанског устанка

(1875), који је био предигра окупације, никада се више босанско грађанство није нашло на истој политичкој линији с кметовима. Ослобођење сељака — да, али аграрна револуција — не. Слободни сељаци као бољи потрошачи — да, али руинирани и пропали бегови — не. Босанско грађанство је после окупације нужно водило политику сличну политици свих оних грађанстава у Европи која су успела да се економски ојачају још у политичким оквирима феудализма (Немачка, Аустрија итд.), и која су се бојала сваке револуције, јер „за њу су увек знали када и како почиње, али се никада не зна када и како ће се свршити”. Та политика настављена је и после рата. Главни политички задатак српског грађанства у Босни састојао се у томе да из верског и националног антагонизма извуче што веће користи за себе — из Београда, као што је то пре рата покушавало — из Беча, само с том разликом што је пре рата било слабија, а после рата јача страна. Да би то могло да спроводи, њему је била потребна масовна политичка база. У сељаштво се није могло поуздати. Нагли и неочекивани успех сељачког покрета у Босни одмах после рата открио је српском грађанству праве жеље босанско-херцеговачког сељаштва. Свесно верског антагонизма, босанско грађанство је прибегло једном политичком методу који је, то се мора признати, показао очекиване успехе. Наиме, приступило је систематском и сталном подгрејавању и продужавању тога антагонизма, надовезујући га вешто на антагонизам кмет—бег, и то све истовремено када пристаје да се исплати отштета босанским беговима, из егоистичких класних побуда, да се не би створио преседан с повредом приватне својине. Отштету је наравно добио мали број бегова, а му-

слиманска сиротиња била је изложена харанги. Босански бегови, међутим, примају отштету, исто тако искоришћују постојећи антагонизам и воде муслиманске масе у борбу за нове отштете, које они, бегови, треба да добију. Политички неморал био је главна карактеристика доминирајуће политике.

Други антагонизам, наслеђен од хабзбуршке монархије, потпириван и одржаван од ње, био је антагонизам између православних и католика. Иако није имао реалних ослонаца ни у предратној структури Босне ни у њеној економици, он је после рата, као део националног питања у целој држави, вешто искоришћаван од стране одговорних политичара српског грађанства, који су тиме следовали примеру аустро-угарске политике. Босански политичари свели су национални проблем Босне на парољу „Босна је српска“, помоћу које су хтели, као и у случају верског антагонизма, да сврате пажњу босанских народних маса с проблема који су за њих били конкретни, и да на тај начин обезбеде политичку и социјалну базу политици босанског грађанства. Али, овај други, национални антагонизам компликовао је однос снага у оквиру оног првог, верског антагонизма.

Сазидана на великим историским лажима, ова и оваква доминирајућа политика српског грађанства била је фатална не само за народне масе у Босни, него и за развој политике у целој земљи. Пошто је свака политика која је заснована на лажи, историској, социјалној или политичкој, неминовно реакционарна, то је и ова босанска политика морала да буде реакционарна. Као таква, она је била подршка многим назадњачким политичким акцијама, и на тај начин служила гушењу напретка и демократије у целој земљи. Од гла-

сања за Видовдански устав, који је она омогућила, па до најновијих догађаја (на пример ЈНС, Јевтић, итд.), она је мање или више играла жалосну улогу реакционарне резерве.

Задатак демократских снага у Босни је да ово стање ликвидирају. За то је потребно сазнање о лажном антагонизму и о неморалу политике која је на њему почивала и почива, као и правилна политичка формулација социјалног и националног незадовољства босанских народних маса. Нова концепција босанске политике мора поћи са ставовишта да постоји специфични босански проблем, али за његово решење није само босанско. За разлику од раније опортунистичке политике, која се, по дефиницији, увек састоји у неорганском решавању проблема, у молби а не у тражењу, у добијању а не освајању власти, нова босанска политика мора ићи линијом демократске борбе свих снага у земљи, уклањајући старе, лажне антагонизме, односно разбијајући заосталу љуску тих антагонизама, и формулишући нове, праве.

Али, да би се могла водити једна одређена политика, а особито када је потребно рушити политичку концепцију која се могла пробити и одржати делом и због тога јер су је носиле доста јаке политичке формације, потребна је организација. Без ње нема и не може да буде ни општих ни конструктивних политичких акција, ни политичких успеха. У Босни и Херцеговини нема политичке организације која би могла да изврши један такав радикалан преокрет у босанској политици, и да латентно незадовољство политички конкретизује. Али постоје покрети који су до данас стајали ван оквира оне политике коју смо назвали доминирајућом босанском политиком. Постоји рад-

нички покрет, постоје српски и хрватски сељачки покрети. Они могу да буду клица једне нове политичке групације. Да се не разуме криво: не странке, него групације. Једне широко конципираних групације једног фронта свих који су до данас трпели услед босанске политике и били њене заведене жртве, једног фронта који би ту политку ликвидирао а у будућности потпуно онемогућио. Ово не би смео да буде само апстрактан програм, већ мора да постане конкретан задатак те нове политичке групације.

Gr. I. 2233

Gr. II. 3079/56

Gr. I. 2233

Gr. II. 3337

ЖИВОТ ЧОБАНИНА ПО БОСАНСКИМ ПЛАНИНАМА

На голем, само кратком планинском травом обраслом врху босанске планине Јаворине, пасу стотине и стотине волова. То је најјевтинија храна преко лета. Неколико чобана их чувају подераних и зараслих у браду. Са прутом у руци, лагани и бледи, они сачекују туристе — погледом који није ни радознао ни равнодушан. Примакну се само за време јела — и посматрају.

Уствари, гладни су. Планинска испаша траје три до четири летна месеца. За то време ово неколико људи живи номадским животом, гладује и зебе, у вечитој опасности од громава, који праскају по планинским врховима као ракете на разним прославама.

Сусрели смо двојицу на самом врху — близу 2.000 метара. Један је старији, отслужио је војску, и има око 30 година, други је много млађи, још није ни дорастао за војску. Већ су два месеца у планини. Станују у колиби, хране се мандром (качамаком). Сувом, незамашћеном, непокајмаченом, незаливеном мандром. Само кукурузно брашно, и ништа више. Тако ујутро и у подне, тако данас, сутра, сваки дан, тако 120—150 дана. Мандра и планинска вода, уз фијук ветра

и прасак громава, то је све, а то се онда зове романтика чобанског живота.

Ови чобани су уствари најамни радници. Они чувају туђе волове на државној земљи. Али, овај најамни рад је уствари његов најтежи облик, и као такав његов најчистији облик, без правних и социјално-политичких модификација, без употребе оруђа и машина, без средстава производње; поља на којима говеда пасу, преживају и чекају јесење радове нису послодавчева. За њихово чување њихов сопственик не улаже никакав капитал, не набавља никаква средства производње, не плаћа своје најамне раднике. Од свега тога нема ништа. Најамни радник, дивљи и неписмени чобанин не води рачуна о радном времену, не прима плату нити употребљава машине или алат свога послодавца. Он само са прутом у руци обилази говеда, броји их свако јутро и вече, и чека дан када ће сићи са планине и примити плату за свој рад — за гладовање и зиму, којој је био три месеца изложен на врху планине.

Погодба је овака: за сваког вола он добије 14 кг. пшенице, ако је во из туђег села, у овом конкретном случају из Сарајевског Поља, а 7 кг. ако је из истог или суседног села, у овом случају из Кијева.

Ова двојица, које смо сусрели, чували су 205 волова. За половину добијају 14 кг. пшенице, дакле за 103 вола, а за другу половину 7 кг. Ако узмемо да је 100 кг. пшенице вредно 120 динара, онда сваки од њих добије по 1.288 динара, што даје надницу од 10—15 динара, ако узмемо да се они задрже на планини 4 месеца или 120 дана. Само, као што је већ речено, то они примају у натури. У пшеници, којом се онда прехрањују преко зиме, да би сачекали лето и отишли поново у пла-

нину, да чувају волове, једу мандру и слушају громове. Оно, што се назива народном привредом, за њих не постоји. Они стоје по страни, и за њих је сасвим неважно, да ли је динар скочио или пао, да ли постоји инфлација или дефлација, задужење или раздужење. За њих постоји само мандра, и црни пшенични хлеб преко зиме, и тако из године у годину.

То је живот ван народне привреде, ван цивилизације, и нема никакве везе са свим оним мукотрпним проблемима народног живота. То је, уствари, само инстинктивна борба за одржање, борба за голи живот, утолико тежа што је овакав човек, уствари дивљак, окружен цивилизацијом, законима, моралом и државном силом, а што је у томе оквиру његова инстинктивна борба за одржање сведена у оквире експлоатације, коју он не осећа, не разуме, а против које се не бори. За њега је то природан ток ствари, са којима он има да се бори као и са елементарним непогодама, и то не за поправку свога стања, него за одржање свога живота. Разлика између овог човека и старог нецивилизованог човека је само у томе, што је онај живео у слободи, без стеге са стране, коју овај осећа, и што није чувао туђа говеда, као овај босански чобанин. Цивилизација се за њега указује у виду експлоатације. И он је прима као експлоатацију, а не као цивилизацију, — као једну нову тешкоћу у његовом животу.

Чобанин с којим смо разговарали је муслиман. Зове се Хасан Зољ и чуо је за Кемала, у селу или у војсци.

Рекли смо му да Кемал долази у Београд. Није ништа реаговао. Само је рекао:

— Ја ћу и даље јести мандру.

Горо. Сорок - рад. у фю
Киронна Весна ун
(Куба Зрада)

ОВА КЊИГА ШТАМПАНА ЈЕ У 10.000 ПРИМЕРА

ШТАМПАЊЕ ЈЕ ЗАВРШЕНО 18 АПРИЛА 1945
У ШТАМПАРИЈИ „КУЛТУРА“
У БЕОГРАДУ

ОДОБРЕНО ЗА ШТАМПУ ПОД Бр. 394

